

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
Кафедра педагогіки та методики початкової освіти**

**Педагогічні умови виховання
толерантності учнів молодшого шкільного
віку в полікультурному середовищі**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 2 курсу, групи 613

Петрашук Тетяна Анатоліївна

Керівник:

Кандидат педагогічних наук,

доцент **Предик А.А.**

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № 4 від 12 листопада 2024 р

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

Чернівці – 2024

АНОТАЦІЯ

Петрашук Т. Педагогічні умови виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі. – Рукопис. Кваліфікаційна робота на здобуття ОР “магістр” зі спеціальності 013 Початкова освіта. Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2024. 96 с.

Дослідження присвячено аналізу та обґрунтуванню педагогічних умов, що сприяють ефективному вихованню толерантності серед учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі. Виховання толерантності розглядається як багатогранний процес, що включає розвиток навичок взаємодії, емпатії, відкритості до різних культур та вміння мирно співіснувати. У ході дослідження визначено основні умови, які забезпечують ефективність виховного процесу: урахування вікових та психологічних особливостей учнів, використання інтерактивних та ігрових методів навчання, формування позитивного емоційного клімату тощо. Запропоновано методичний інструментарій реалізації зазначених умов, що охоплює методи та засоби, адаптовані до потреб молодших школярів.

Ключові слова: толерантність, полікультурність, полікультурне середовище, педагогічні умови.

ABSTRACTS

Petrashchuk T. Pedagogical conditions for education of tolerance of primary school students in a multicultural environment. – Manuscript. Qualification work for obtaining the Master degree in specialty of 013 Primary Education. Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Chernivtsi, 2024. 96p.

The study is devoted to the analysis and substantiation of pedagogical conditions that contribute to the effective education of tolerance among elementary school students in a multicultural environment. The education of tolerance is considered as a multifaceted process, which includes the development of interaction skills, empathy, openness to different cultures and the ability to peacefully coexist. In the course of the study, the main conditions that ensure the effectiveness of the educational process were determined: taking into account the age and psychological characteristics of students, the use of interactive and game-based learning methods, the formation of a positive emotional climate, and others. A methodical toolkit for the implementation of the specified conditions is proposed, which includes methods and means adapted to the needs of younger schoolchildren.

Key words: tolerance, multiculturalism, multicultural environment, pedagogical conditions.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Т.А.Петрашук

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	1
ЗМІСТ	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	9
1.1. Аналіз поглядів вітчизняних та зарубіжних вчених проблеми виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку	9
1.2. Сутність та змістова характеристика поняття «толерантність», «толерантне виховання молодших школярів» та «полікультурне середовище».....	18
1.3. Особливості виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку в умовах полікультурного суспільства	26
Висновки до першого розділу.....	37
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	38
2.1. Стан сформованості толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному освітньому середовищі	38
2.2. Обґрунтування педагогічних умов виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі	53
2.3. Методичний інструментарій реалізації педагогічних умов виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі	71
Висновки до другого розділу.....	79
ВИСНОВКИ	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	84
ДОДАТКИ.....	90

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена сучасними викликами українського суспільства, де спостерігається знецінення національних духовних традицій, зниження рівня культурної самосвідомості та деградація духовних ідеалів. Поширені прояви нетерпимості, неповаги до інших культур і релігійних переконань, а також дискримінаційні настрої в різних сферах життя підкреслюють важливість формування толерантності серед підростаючого покоління. Ідеї толерантності, закладені в Декларації принципів толерантності ЮНЕСКО (1995), ще не стали основою суспільних відносин, а тому їх практичне втілення є актуальним для збереження різноманіття та цілісності сучасного світу. Толерантність є ключовою цінністю у структурі духовних пріоритетів та важливим засобом для подолання національної та етнічної ворожості, а також для запобігання конфліктам.

У сучасному полікультурному суспільстві виховання толерантності стає невід'ємною складовою підготовки молодого покоління до конструктивної взаємодії та мирного співіснування. Це особливо актуально для молодших школярів, адже саме в цей період формуються основи моральних якостей, що є запорукою гармонійного розвитку особистості та суспільства загалом.

Стан дослідження проблеми. Аналіз філософської, культурологічної, історичної, соціологічної, психологічної та педагогічної літератури свідчить, що ідеї толерантності, взаємоповаги та співпраці були важливими аспектами досліджень багатьох мислителів і педагогів. Серед них гуманісти, такі як А. Дістервег, Дж. Локк, В. Сухомлинський, звертали увагу на важливість формування толерантних стосунків у суспільстві. Проблему толерантності детально досліджували такі вчені, як А. Акунева, Н. Бакуліна, Р. Бернс, Л. Бернадська, Т. Гурова, О. Матієнко, П. Рикер та інші, які розглядали толерантність як складову суспільної взаємодії та гармонійного співіснування.

Окремі аспекти значущості толерантності у суспільному житті розкриті в працях А.Басюк, Т.Білик, Т.Білоус, Н.Олійник та ін. Дослідники сучасності

(Р. Агадуллін, Г. Ващенко, В. Бойченко) приділяють увагу питанням полікультурної освіти, а формуванню етнічної ідентичності та культурі міжнаціональної взаємодії присвятили свої праці В. Болгаріна, І. Лощенова.

Проблеми виховання толерантності в учнів молодшого шкільного віку розглядаються у дослідженнях Т. Білоус, О. Волошиної, О. Гриви, Е. Койкової, О. Матієнко, А. Погодіної, Ю. Тодорцевої та інших. Однак питання формування толерантності в умовах полікультурного освітнього середовища, зокрема для молодших школярів, досі потребує спеціального вивчення.

У роботах Т.Атросенко, Є.Бистрицького, Е. Койкової, Г. Філіпчука, О.Матієнко, О.Сухомлинської запропоновано окремі підходи, що сприяють розвитку толерантного ставлення до інших культур у дітей. Всі дослідники наголошують на важливості виховання в учнів терпимості, поваги до культурного різноманіття, що в сучасному полікультурному суспільстві є важливим завданням для педагогів та освітніх інституцій.

Отже, актуальність проблеми та її недостатнє теоретичне вивчення сприяли вибору теми магістерського дослідження: ***«Педагогічні умови виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі»***.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема магістерського дослідження відповідає науковій проблемі кафедри: *«Теоретико-методологічні засади розвитку педагогічної освіти та професійної підготовки фахівців у контексті євроінтеграційних процесів»*.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні педагогічних умов, які спрямовані на виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному освітньому середовищі.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати наукову літературу з проблеми дослідження та виокремити сутність ключових понять («толерантність», «виховання толерантності», «толерантність учнів молодшого шкільного віку», «полікультурне освітнє середовище»);

2. Розкрити особливості виховання толерантності молодших школярів в умовах полікультурного середовища.

3. Здійснити констатувальне дослідження рівня сформованості толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі.

4. Обґрунтувати педагогічні умови виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі.

Об'єкт дослідження – процес виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – педагогічні умови виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку в умовах полікультурного освітнього середовища.

Для досягнення поставленої мети й виконання окреслених завдань застосовано такі **методи дослідження**:

Теоретичні методи: аналіз, синтез, порівняння, систематизацію, класифікацію та узагальнення наукових джерел з філософії, психології, педагогіки, культурології, історії та соціології, які допомогли розкрити та осмислити філософські й теоретичні аспекти виховання толерантності.

Конкретно-пошуковий метод: спрямований на обґрунтування педагогічних умов виховання, а також вивчення особливостей виховання молодших школярів у полікультурному середовищі. *Порівняльний метод*: застосовано для вивчення сучасних дидактичних підходів до виховання толерантності, їх ефективності та можливостей адаптації у початковій освіті. *Метод синтезу*: дозволив визначити методологічну основу, структуру, зміст і концептуальні принципи виховання толерантності в початкових класах. *Інтерпретація та узагальнення*: для формулювання висновків на основі опрацьованих матеріалів.

Емпіричні методи: включали вивчення нормативних документів початкової освіти для визначення ступеня розробленості проблеми та наявної теоретичної основи. Анкетування, педагогічне спостереження, опитування,

аналіз творчих робіт учнів, проведення бесід та констатувальний експеримент допомогли визначити рівень сформованості толерантності у молодших школярів та виявити умови, які сприяють цьому процесу.

Методи математичної статистики: застосовано для аналізу даних, отриманих під час констатувального етапу експерименту, що дозволило з'ясувати стан сформованості толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному освітньому середовищі і зробити узагальнені висновки.

Теоретичне значення результатів дослідження полягає в тому, що воно розширює та поглиблює наукові уявлення про процес виховання толерантності в учнів молодшого шкільного віку, особливо в умовах полікультурного середовища. На основі аналізу наукової літератури обґрунтовано педагогічні умови виховання толерантності, які забезпечують успішне формування цієї якості. Результати дослідження доповнюють ідеї педагогіки та психології щодо виховання в умовах полікультурного середовища, визначаючи ефективні методи й принципи для реалізації таких процесів. Також дослідження пропонує науково-методичну базу, яка може бути використана для подальших досліджень у сфері толерантності, міжкультурного виховання та інтеграції.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що представлені ідеї можуть бути безпосередньо застосовані в освітній практиці для виховання толерантності в учнів початкових класів. Запропоновані педагогічні умови та методичні рекомендації сприяють створенню полікультурного середовища в класах, що забезпечує розвиток толерантності у школярів. Методики, апробовані в дослідженні, можуть бути корисними для вчителів початкових класів, вихователів та педагогічних працівників, які прагнуть сприяти взаємній повазі, розумінню та співпраці серед дітей різних культур. Крім того, матеріали дослідження можуть бути використані для розробки програм підвищення кваліфікації педагогів та підготовки навчальних курсів, що сприятимуть формуванню навичок толерантності в полікультурному середовищі.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Магістерська робота складається з анотації, змісту, вступу, двох розділів та підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний текст роботи представлений на 84 сторінках; на 6 сторінках представлено список використаних джерел та 6 сторінок становлять додатки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1. Аналіз поглядів вітчизняних та зарубіжних вчених проблеми виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку

Сучасні дослідження гармонійного виховання особистості, зокрема питання толерантності, охоплюють широкий спектр дисциплін, таких як філософія, історія, етика, культурологія, педагогіка та психологія. Це пов'язано з тим, що проблема виховання толерантності вивчається в контексті культурологічних, філософських та педагогічних аспектів розвитку особистості школяра.

Для глибшого розуміння поняття толерантності в сучасній педагогіці та формування власного бачення цієї категорії необхідно звертатися до генези питання толерантності в зарубіжній і українській науці. Аналіз наукових досліджень закордонних науковців свідчить, що дефініція «толерантність» не існувало в античності, Середньовіччі та до початку XVI століття. Однак, у наукових джерелах знаходяться передумови для формування сучасного розуміння цього терміну, серед яких найбільш значущими є: філософські роздуми про гармонійні відносини в державі, міркування про відносність істини, а також етико-філософські концепти, як терпимість, любов, дружба між людьми та стриманість.

Хоча в часи Античності тема толерантності ще не набула такого розголосу, її мотиви можна простежити у висловлюваннях таких відомих мислителів, як: Аристотель, Сократ, Демокрит, Платон, Сенека, Геродот та ін. Допускаємо, що використання поняття «терпимість» в літературі зазначеного історичного періоду – це перший крок на шляху до сьогоденного тлумачення толерантності, саме тому вважаємо за необхідне в подальшому дослідженні простежити становлення феномену толерантності, за основу взявши поняття «терпеливість», «терпимість», «істина», «дружба» та «співдружність», «любов» і «добročесність» у працях філософів, оскільки зазначені поняття

можна віднести до сутнісного змісту сучасного розуміння і трактування поняття «толерантність».

Зворотним моментом античної філософії вважається діяльність Сократа, який був першим, хто, ототожнюючи доброчесність і знання, спрямував увагу філософів на беззаперечне значення людської особистості [11].

Мислитель вважав, що істина потрібна для того, щоб діяти, а дії повинні бути доброчесними і справедливими. Терпіння для мислителя – це прояв стриманості, завдяки якій людина може досягти високої мети у творчій і практичній діяльності [11]. Між поглядами Сократа і сучасним баченням толерантності відчувається певний зв'язок, який полягає в тому, що для сучасної толерантності характерним є прояв поважного ставлення до форм самовираження та самовиявлення людської особистості, а вміння вести відкритий діалог зумовлює знаходження компромісу в спірних ситуаціях.

Для вивчення історії толерантності цікавою є концепція, запропонована Платоном у праці «Держава», де філософ розмірковує про можливість побудови гармонійних відносин між людьми та державою. Він зазначає, що життя людини нерозривно пов'язане з державою, а її мета може вважатися значимою лише тоді, коли вона узгоджується з цілями держави [7]. Аристотель, у свій час, трактує «терпимість» як можливість рівноправного співробітництва людей і речей [4], акцентуючи увагу на необхідності поваги до почуттів інших. Ці думки відлунюють у сучасному понятті толерантності, що включає терпимість як ключову рису особистості.

Античні філософи Геродот і Демокрит замислювалися над людськими стосунками, в їхніх роздумах щодо причин ворожості серед людей і нетерпимого ставлення один до одного, можна знайти перші спроби пояснити причини інтолерантності, яка є антиподом толерантності. Так, Геродот описує часи із ідеальними природними стосунками дружби і взаємодопомоги, які, на його думку, зовсім не схожі на свавілля, заздрощі і запеклу боротьбу за зверхність [11].

Отже, в часи античності зросло питання організації суспільних відносин, умов для ефективної взаємодії між людьми та цінності людської особистості, філософи цього часу прагнули встановити істину та знайшли шляхи для уникнення проблем. Таким чином, ідеї стародавніх мислителів знайшли своє продовження в сучасних наукових підходах до розуміння поняття «толерантність».

З історії Стародавнього Світу відомо, що в результаті військових завоювань Давньоримська імперія охопила величезні території, на яких проживала чимала кількість народів. Звичайно, в цей період відбувається природне змішування й пристосовування культур, мов і релігій. Стоїки були першими в історії Стародавнього світу, хто надав людській особистості вагомому значення, проголосивши, що кожна людина має права незалежно від походження, тим самим розкривши один із принципів в сучасному трактуванні проблеми толерантності. За їхнім вченням природним правом людини є життя, узгоджене із власною природою, що ґрунтується на розумі, волі і справедливості, важливу роль в такому житті відіграє «природна міра», «терпимість» набуває значення приборканого перенесення страждання, оскільки жорстокість і несправедливість допомагають розвивати чесноти і сприяють вихованню мужності і стійкості [61].

Із народженням християнської думки з'являється значна кількість повчальних ідей про взаємини між людьми, в тому числі і такі, на яких ґрунтується сьогодення толерантність. Так, ми знаходимо основи християнських поглядів на соціальні відмінності людей і пов'язані з ними ієрархічні уявлення у посланні апостола Павла до галатів: «немає вже юдея, язичника; немає раба, ані вільного; немає чоловічої статі або жіночої: оскільки всі ви єдині у Христі Ісусі» [11]. В цьому посланні простежується ідея рівності усіх людей перед Богом і проголошується рівність їхньої гідності, повага до якої лежить в основі сьогоденного розуміння толерантності [11].

Історично першою формою толерантності можна вважати віротерпимість. У вченні раннього християнства сформульовано моральний

принцип взаємоповаги, свідченням цього постає біблійний текст із відомими словами: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви» [61]. Таким чином, у християнській етиці проголошується ідея терпіння заради спасіння душі як кінцевої мети земного існування людини. Терпимість також пов'язується з можливістю подолання гріховності шляхом аскетичного способу життя. Однак слід зазначити, що описувана християнськими філософами терпимість, характеризується лише прийняттям страждання. Таке трактування терпимості, на наш погляд, далеке від сутності сучасного розуміння толерантності, яка, на відміну від християнської терпимості, виражає активну діяльну, а не страждальну позицію людини до іншого.

У період Середньовіччя будь-які уявлення про терпимість зводилися до пошуку істини і проголошення любові до ближнього в релігійних вченнях – ісламі і християнстві. Формування толерантності на той час, на наш погляд, унеможливлювалося через історичне протистояння двох цивілізацій – християнського Заходу та мусульманського Сходу. Його причиною була нездатність народів критично осмислювати релігійні тексти своїх священних книг, які для них були вищою істиною і заперечували одна одну.

Отже, в епоху Середньовіччя абсолютизація священних вчень, встановлення релігійної догматики, екстремістське розуміння релігії і неповага до інших переконань вели до кровопролитних війн. Філософи цього періоду пов'язували терпимість з такими людськими рисами, як покірливість, стриманість, приборкання людських пристрастей на шляху до покаяння. Отже, середньовічне філософське трактування терпимості в релігійній площині можна вважати передумовою становлення поняття «толерантність».

Вивчаючи набуток авторів античності, філософи Відродження зіткнулися з розбіжностями у судженнях стародавніх мислителів щодо витоків і пояснень поняття терпимості, це потребувало від них нових відкриттів. Виявилося, що плюралізм у думках заперечує монополію церкви на істину і відкриває вільне тлумачення. Саме тому, на думку Б. Рассела, мислителі

Відродження «...не вбачали жодної можливості компромісу між ортодоксією і вільним мисленням...» [61].

У подальшому становлення феномена «толерантність» дослідники пов'язують із розвитком світської культури, але він у суспільстві ще носив нестійкий характер. Пояснити це можна не зовсім ослабленими позиціями церкви і тим, що самі ідеї гуманізму охоплювали не всі верстви населення, а лише невелику кількість вчених, філософів і мистецтвознавців [46].

Слід зазначити, що в період XVI-XVII століть розвиток поняття «толерантність» на території Західної і Центральної Європи також пов'язується з уявленнями про приборкання страстей і терпимість відносно один одного. Це можна пояснити суспільно-політичними і економічними явищами, що відбувалися в умовах релігійних війн. В цей період такі гуманісти як М. Монтень, Ф. Рабле, Я. Коменський, А. Дістервег засуджують соціальні сутички і критикують збройні конфлікти. Філософи надають вагомому значення зовнішньому прояву почуттів і думок людської особистості, вмінню спілкуватися з іншими, чемності, терпимості у взаєминах.

У творі «Гаргантюа і Пантагрюель» Ф. Рабле ідеалом вважає людину, яка проживає в суспільстві, на основі «доброї волі і бажання» тут філософ описує новий підхід до виховання, де характерною для вихованців стає шляхетна поведінка, взаємоповага, любов, терпимість і доброзичливе ставлення один до одного [236, 148].

М. Монтень і Е. Роттердамський закликали до виховання соціальності, вміння налагоджувати стосунки і жити в колективі. М. Монтень найбільш цінними рисами вважав скромність, толерантність, відсутність надмірної балакучості і дріб'язкового бажання здобути славу найрозумнішого. Толерантність, скромність дають можливість бачити й чути іншого, пересвідчуватися в хибності власних думок, шукати істину [15].

Німецький педагог А. Дістервег зацентровує увагу на принципі культуровідповідності в процесі виховання і навчання щодо розвитку суспільства, культури, соціальних стосунків. Він зазначає, що під час

виховання слід враховувати вплив певного соціального середовища, формуючи вміння соціальної взаємодії і толерантності у дитини [15].

Погляди зарубіжних педагогів Я. Коменського, Ж.Ж. Руссо на проблему виховання у багатонаціональному середовищі, а також на соціальні відмінності, що перешкоджають рівноправній можливості здобувати освіту, важливі для становлення і уточнення поняття толерантності [61]. Так, у Ж.Ж. Руссо знаходимо заклики до виховання у школярів поваги до різних людей, не звертаючи уваги на їхнє станове походження [61].

Педагог-гуманіст Я. Коменський проповідує ідею ліквідації класових привілеїв і пригнічення людини людиною, в його творчості йдеться про необхідність підготовки дитини до життя у багатонаціональному суспільстві, про любов до батьківщини, а також про припинення усіх війн і становлення загального миру на землі [61].

Особливу роль у формуванні ідей толерантності належало європейському Просвітництву, яскравим представником якого є Джон Локк. Для Дж. Локка церква постає місцем об'єднання людей, які об'єдналися добровільно, для поклоніння Богу. Так, у «Посланні про толерантність» він закликає наступні покоління до вищої релігійної терпимості у всіх можливих релігійних справах. Така позиція просвітника дотепер залишається складовою ліберально-демократичного ідеалу існування людей в демократичному суспільстві. Його погляди на феномен «толерантності» стали базисними для розуміння в західній культурі. Протягом останніх трьох століть дискусії з приводу толерантності ґрунтуються і відштовхуються від його ідей.

Слід зазначити, що наприкінці XVIII століття відбуваються суттєві змістовні зміни в законодавчих документах низки демократичних країн, де, відображено розуміння релігійної свободи як природного права особистості вільно сповідувати будь-яку релігію. Прикладами таких ідей можна вважати Декларацію прав людини і громадянина Великої Французької Революції, а також Конституцію США, де йдеться про свободу віросповідання.

Таким чином, поступова зміна релігійної і моральної парадигми спричинила зміну й правової парадигми. Так, в XIX столітті, одночасно із ростом матеріалізму і позитивізму, а також соціалістичних вчень відбувається твердження позитивно діючого права. Наслідки такої правової революції вважають негативними, оскільки із наданням більших свобод, правосвідомість стала безґрунтовною і втрачала свій шляхетний напрям.

Історія світових подій кінця XIX, а також початку XX століття свідчить про обмеженість прояву толерантності у суспільстві. Аналіз зарубіжної наукової літератури засвідчує, що наразі поняття толерантності розповсюджується на більшість відносин у суспільстві, незважаючи на розбіжність поглядів, багатоманітність культур, а не лише сфери міжрелігійних стосунків. Поглиблення сучасного розуміння терміну «толерантність» зустрічаємо в філософії Поля Рікера, який відмічає потребу не тільки надання свободи легітимному «іншому», а й допомога слабкому «іншому» переваг для самореалізації [52]. На думку Б. Уільямса, толерантність постає «лише проміжною доброчесністю, яка необхідна в період між минулим, коли про неї ніхто не чув, і майбутнім, коли в її існуванні не буде потреби» [46]. Серед важливих принципів виховання в дусі толерантності зарубіжні педагоги Дж. Букланд і У. Дункан називають заохочення школярів, створення спільних заходів, навчання критичному мисленню [46].

Вивченням проблеми толерантності на сучасному етапі займається М. Уолцер, який розглядає цей феномен з позиції терпимого ставлення до культурно-релігійних традицій, а також до відмінностей в способі життя людей. В монографії «Про терпимість» дослідник характеризує п'ять моделей толерантних суспільств, сутність яких полягає в повазі, бажанні прислухатися, навчатися, сприймати відмінності і розуміти їх як невід'ємну умову розвитку людства [46].

Отже, історіографія зарубіжної наукової літератури дає нам змогу визначити, що, античні автори не виокремлювали «толерантність» як

філософську проблему, в їхніх висловлюваннях простежуємо лише мотиви для становлення толерантності.

Історіографію вивчення проблеми становлення феномену «толерантність» у вітчизняній літературі було поділено на три етапи. Так, перший етап – вивчення дореволюційних джерел, другий – ознайомлення з радянською науковою літературою і третій – сучасне висвітлення проблеми толерантності.

Слід відзначити, що в Україні до вивчення поняття «толерантності» спроби були здійснені значно пізніше, ніж на Заході. Так, сьогодні в працях найдавніших українських мислителів Київської Русі простежуємо відгуки сучасної ідеї толерантності. Мотиви толерантних взаємин можна знайти в одній з ранніх пам'яток вітчизняного письменства – «Повчання» Луки Жидяти, де сповідуються принципи братолюбства, необмежуваних лише стосунками в середині родини: «...любов майте з кожною людиною, а особливо з братією», а міцно пов'язаних із терпінням: «...претерпіть брат брату, а не воздайте злом за зло» [20].

Також в «Повчанні дітям» київський князь Володимир Мономах проповідує терпіння як вищу чесноту, що є запорукою досягнення миру, любові і гармонії. Київський князь сповідує ідею і принципи братолюбства, що закладено в трактуванні і розумінні сучасної толерантності [16].

В «Повісті минулих літ» можна знайти підтвердження цієї ідеї як першої і головної вимоги заповіді Ярослава Мудрого своїм синам: «А ви, сини мої, живіть між собою в любові, бо ви брати від одного батька і одної матері. І якщо будете жити в любові між собою, і Бог буде з вами і підгорне під вас ворогів ваших і будете мирно жити» [16].

Таким чином, в Київській Русі існували принципи терпимості, але вони були обмежені особливими умовами ідеології держави і витікали із православної етики. В концепціях Г. Сковороди та П. Юркевича зустрічаються ідеї, пов'язані з вирішенням проблеми співдружності, добрих стосунків, любові і помірності в людських стосунках. Так, в роздумах видатного

мислителя, філософа-гуманіста Г. Сковороди про дружбу та любов між людьми, а також про моральні чесноти в їхніх стосунках простежуються мотиви думок про толерантність. Моральні витоки дружби філософ вбачав в незлобливості, помірності, великодушності, милосерді, справедливості. Отже, розглядаючи дружбу в більш широкому аспекті, ніж просто прихильність однієї людини до іншої, Г. Сковорода надає цьому поняттю важливого соціального значення. Роздуми філософа щодо основного призначення дружби відображають сучасне розуміння необхідності існування толерантності в суспільстві, сутність якого полягає в призначенні толерантності слугувати запорукою мирного і гармонійного співіснування людей [55, с.53].

Мотиви роздумів про толерантність можна простежити в думках П. Юркевича про справедливість і любов, які український філософ вважав необхідними умовами впровадження миру між людьми.

Особливу увагу опрацюванню проблеми толерантності приділяли українські просвітники: Х. Алчевська, Б. Грінченко, С. Русова К. Ушинський, М. Грушевський та ін. В творчому і науковому доробку зазначених мислителів можна знайти праці, пронизані боротьбою за втілення ідей національної школи, думками про виховання в дусі добра, доброчесності і терпіння один до одного.

Важливе значення поняття толерантності приділяли Х. Алчевська, Г. Ващенко, Б. Грінченко, Т. Лубенець, О. Духнович, Ю. Руденко, С. Русова, М. Стельмахович та ін. Серед зазначених українських діячів особливе місце посідає Б. Грінченко. Український просвітник започаткував ідею невідривності української педагогічної думки від української мови. В дослідженні автора лунає переконання, що саме завдяки освіті українці здатні повернути собі національні права, втримати їх, а також належно ними скористатися [41]. В одному з розділів підручника «Рідний край» Б. Грінченко вказує на необхідність толерантного ставлення до всіх людей [37].

Серед вітчизняних дослідників толерантності слід також відмітити видатного педагога, мовознавця, богослова І. Огієнка, який досліджував проблему морально-етичного розвитку особистості і формування в неї толерантності. У своїх афоризмах вчений поєднав християнську мораль з історично-складними моральними нормами: «Умій прощати – в цьому висота служби ближньому»; «Переконайте добром тих, хто думає або робить зле»; «З веселим обличчям дивімося у очі терпінням, але обмірковуюте вихід із них спокійно, розважливо й розумно» [54, с.25].

У подальший доробок вітчизняної ідеї толерантності істотний внесок зробив видатний український філософ М. Грушевський, який вважав солідарність основною характеристикою моральної та духовної культури соціуму [46].

У другій половині XX — на початку XXI століття [46] існує значна кількість педагогічних досліджень, у яких автори аналізують питання толерантності серед учнів, проте єдиного підходу щодо її ролі в освітньому процесі, вибору та використання ефективних педагогічних технологій для виховання цієї якості поки не склалося. Також немає однозначного погляду на створення сприятливих педагогічних умов для цього.

Тобто, питання толерантності як особистісної якості та суспільної цінності, а також формування її різних видів і компонентів, постійно залишаються в центрі уваги педагогічної науки.

1.2. Сутність та змістова характеристика поняття «толерантність», «толерантне виховання молодших школярів» та «полікультурне середовище»

Важливу роль у формуванні толерантності в суспільстві відіграє система освіти. Особливо це стосується початкової школи, де закладаються основи моральних і соціальних цінностей. У цьому контексті питання оновлення змісту, форм і методів навчання та виховання молодших школярів, а також

добору ефективних педагогічних технологій для розвитку толерантності стало надзвичайно актуальним у педагогічних дискусіях. Це ставить перед вчителями та науковцями важливі завдання, які неможливо вирішити без переосмислення підходів до навчального процесу в молодшій школі.

Слово «толерантність» набуло міжнародного визнання завдяки зусиллям ЮНЕСКО у сфері нормалізації міжнародних відносин. Толерантність часто розуміють як терпимість, повагу, готовність приймати індивідуальні відмінності кожного та співпрацювати на основі взаєморозуміння. Водночас це поняття продовжує уточнюватися, набуваючи конкретного змісту, особливо у контексті навчання молодших школярів, коли важливо закладати фундамент для їхнього майбутнього соціального розвитку.

Актуальність проблеми толерантності в сучасному суспільстві призвели до створення нормативно-правової бази для виховання толерантності на міжнародному та національному рівнях. У Загальній декларації прав людини наголошується, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії» (стаття 18), «на свободу переконань і на їх вільне вираження» (стаття 19), а також, що освіта «має сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими та релігійними групами» (стаття 26) [35]. Це положення підтримує міжнаціональну та релігійну толерантність як важливу складову освітнього процесу. Також в Декларації принципів толерантності (стаття 10) зазначається, що виховання дітей має відбуватися «у дусі взаєморозуміння, терпимості, дружби між народами, у дусі миру та братерства» [28].

Конвенція ООН «Про права дитини» виділяє серед завдань виховання підготовки дітей до життя у вільному суспільстві, які засновані на толерантності, рівності чоловіків і жінок, а також дружбі між народами та групами, що належать до різних етнічних, національних і релігійних спільнот (стаття 29) [30]. У цьому документі до аспектів міжнаціональної та релігійної толерантності включено ще один важливий напрям — виховання міжособистісної толерантності.

У жовтні 1997 року на 29-й сесії Генеральної міжнародної конференції ЮНЕСКО було розроблено проект «На шляху до культурного світу», а у вересні 1999 року прийнято «Декларацію і програму дій в галузі культурного світу» на 53-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. Ці документи підкреслюють значення демократії, терпимості, співробітництва та взаєморозуміння на всіх рівнях суспільного життя [43]. Декларація принципів толерантності від 16 листопада 1995 року наголошує на необхідності виховання толерантності як особистісної якості, вважаючи її невідкладним імперативом [43].

Ідеї толерантності знайшли відображення у педагогічних підходах Г. Ващенка [16], А. Макаренка, В. Сухомлинського та інших видатних педагогів. А. Макаренко, зокрема, підкреслював важливість кожної особистості як частини людської спільноти, забезпечуючи цю значущість на здатність до продуктивної участі в суспільному житті, що розвивається за рахунок соціальної підготовки, яку надає суспільство [48]. Він приділяв особливу увагу формуванню соціально-комунікативної культури в дитячому колективі, що сприяє вихованню толерантності в полікультурному середовищі. Такий рівень, на його думку, визначає стиль і тон колективу, головними ознаками яких є:

- 1) мажор – постійна енергійність, радісний настрій, відсутність конфліктності, похмурості, невдоволене обличчя;
- 2) відчуття власної гідності, яке має проявлятися у привітному ставленні до інших, у ввічливості, в умінні приховувати поганий настрій;
- 3) уміння відчувати тих, хто знаходиться довкола, та здатність діяти на основі цих відчуттів;
- 4) звичка контролювати емоції, поступатися товаришеві, припинити суперечку, стриманість у словах, рухах, діях [57, с.5].

Г. Ващенко значну увагу приділяв ідеалам та нормам загальнолюдських цінностей, а також проблемі взаємин і співжиття людей різних етносів. Педагог вважав, що «людині притаманна любов до ближнього, він закликав

боротися зі злом, але, залишаючись лагідним до людей і уникаючи образи й помсти» [16, с.162].

В. Сухомлинський аналізує природу взаємодію, підкреслюючи важливість духовної потреби однієї людини в іншій. Ця потреба продовжується, коли вихованець цікавиться внутрішнім світом іншої людини. Такі стосунки, на нашу думку, сприяють формуванню толерантності у молоді. Однією з основних моральних норм педагог передбачає виховання в собі добра, правдивості, честі, духовної краси, прагнення творити добрі справи та протистояти злу і безчестю. Проте ці цінності стануть частиною свідомості вихованця лише за наявності в шкільній колективній атмосфері толерантних стосунків [48].

Сучасне розуміння толерантності деякі дослідники пов'язують зі «свободою вибору індивіда», при цьому, як зазначає В.Борисов, відмінною рисою цього феномена є «можливість вільного самовизначення особистості». В.Компанієць трактує толерантність як активну моральну позицію та психологічну готовність до терпіння заради позитивної взаємодії з людьми різних культур, національностей, релігій та соціальних груп.

Багато уваги в сучасних наукових працях приділено формуванню ставлення вихованців до суспільної цінності – толерантності Так, О. Клепцова у праці «Психологія і педагогіка толерантності» робить аксіологічний аналіз феномену «толерантність». Дослідниця звертається до типології гуманістичних цінностей В. Кувакіна й П. Куртца, згідно з якою толерантність постає моральною цінністю гуманізму. Так, на думку О. Клепцової, толерантність дуже важлива «не тільки з огляду на її широке практичне застосування у всіх сферах життя, а також і сама по собі, оскільки є неперехідною цінністю гуманізму як морального надбання світової культури» [40].

На нашу думку, «гідність» як одна з ціннісних категорій гуманізму є вихідною позицією толерантності. Без гідності не існує жодної надії гуманізму на зростання й удосконалення людини і людства в цілому. Підтвердженням

цьому стають слова В.Присакар: «Гідність – це ціннісне ставлення до себе як до представника роду людського», тому без поваги до цінності почуттів іншого, власної гідності не з'являється, «...втрата гідності змінює систему ціннісних координат», саме це призводить до руйнації внутрішнього світу людини» [49].

О.Безкоровайна стверджує, що відкритого декларування толерантності як людської цінності недостатньо. На думку вченої, «необхідно, щоб вона входила до складу інструментальних цінностей кожної особистості. Толерантність не тільки загальнолюдський принцип мирного співіснування, норма гуманних взаємин і механізм їх становлення, але й реально і постійно діюча, організуюча сила у розвитку суспільства» [6, с.10].

Своє бачення толерантності та толерантного виховання пропонують науковці Я. Береговий, Т. Гурова, К. Мацура Л.Завірюха вважає, що «толерантність – це інтегральна характеристика індивіда, яка визначає його здатність в проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації й розвитку взаємин із собою і довкіллям» [34]. Л.Гончаренко, В.Кузьменко пояснюють трактування толерантності: «як моральна якість, що характеризує ставлення людини до інтересів, переконань, вірувань, звичок і поведінки інших людей, а також як прагнення до взаєморозуміння, узгодження різних зацікавлень і точок зору засобами роз'яснення і переконання» [20, с.12].

О.Волошина, теоретично обґрунтовуючи поняття толерантності виділяє чотири типи сприйняття толерантності:

- 1) як риса байдужості;
- 2) як труднощі у взаєморозумінні;
- 3) як поблажливість;
- 4) як критичний діалог через розширення власного досвіду.

Дослідник пояснює феномен «толерантності» як: «...повагу до чужої культури у результаті критичного діалогу» [19].

На думку Г.Філіпчука лише в процесі інтеріоризації етносоціальних цінностей культури відбувається формування міжетнічної толерантності школярів у багатонаціональному суспільстві [60].

Ю.Тодорцева, підтримуючи мирну конструктивну спрямованість феномену толерантності розглядає її як: «визнання легітимності законних зацікавлень іншої людини, що не мають розходження із мораллю...» [58, с.10]. Для О.Гриви толерантність – «лише інструмент адаптації в умовах зміни чи кризи ідентичності, засіб пристосування до нового соціального середовища» [22, с.14].

Необхідно відзначити вагомий внесок у розв'язання проблеми виховання толерантності у дітей та молоді сучасних українських вчених, зокрема Г. Безголової, О. Безкоровайної, Є. Бистрицького, Т. Білоус, С. Бондирєвої, О. Бурлак, З. Гасанова, С. Герасимова, О. Гриви, Е. Койкової, В. Компанієць, О. Крушельницької, О. Матієнко, В. Присакар, Ю. Тодорцевої, О. Швачко та ін.

Предметом дослідження В.Компанієць стали психологічні умови формування толерантності в учнів початкових класів [40].

В.Компанієць досліджує поняття толерантність як соціальну цінність та систему стосунків у малих колективах. Формування толерантності, згідно з позицією дослідниці, – це «...результат історичного відбору правил існування, норм поведінки і перехід на рівень світоглядних позицій у свідомості суб'єкта» [40, с.83]. В. Присакар досліджує рівень міжетнічної толерантності сучасної молоді, а В. Компанієць розглядає його як соціально-педагогічне явище [49, с. 138].

Сучасні українські науковці Т. Білоус і Ю. Тодорцева розглядають толерантну взаємодію педагога і молоді [12]. В їхніх роботах також було знайдено теоретичні обґрунтування поняття «толерантності». Так, Ю. Тодорцева під нею розуміє «загальнолюдську якість особистості, що виражається через послаблення її реакції на негативні фактори соціального середовища, вміння розуміти відмінний духовний стан чи інші погляди,

терпимо ставитися до них і поважати гідність їх носіїв, враховуючи мету культурного з'ясування розбіжностей» [58].

У цілому, в педагогічних дослідженнях чимало уваги надається опису якостей толерантного педагога, якого приймають за зразок для наслідування. Такий педагог вміє користуватися відповідними навичками для взаємодії, спілкування та мирного вирішення конфліктів, він здатний до компромісу під час конструктивного педагогічного спілкування, сприяє розвитку критичного мислення, вміє сприймати і розуміти носіїв інших культур. Таким чином, аналізуючи погляди вчених на проблему толерантності, знаходимо підтвердження нашої думки про те, що виховання толерантності є необхідним компонентом сучасної освіти, оскільки: «...толерантність забезпечує збалансованість існування різних культур, стабільність соціальних систем, слугує надійним бар'єром шовінізму, расизму і агресивному націоналізму» [58, с.12]. Як було зазначено вище, проблема толерантності є досить актуальною на сучасному етапі розвитку української наукової думки, хоча не можна вважати, що вона належить до найбільш опрацьованих.

Наше дослідження спрямоване на вивчення і теоретичне обґрунтування виховання толерантності в учнів молодшого шкільного віку в умовах полікультурного освітнього простору.

Важливим для нашого дослідження залишається розглянути і визначити категорію полікультурного освітнього простору. На думку О. Сухомлинської, поняття «полікультурний освітній простір» пов'язане з поняттям «полікультурна освіта» [57]. Цей термін вперше зустрічаємо в Міжнародному педагогічному словнику 1977 р., де зазначається, що полікультурна освіта є полікультурною освітньою ситуацією, коли носій однієї культурної системи контактує з представниками інших культур, представлених в конкретному навчальному закладі. З початку 90-х років помітно активізувалися дослідження з вивчення традицій, національної самосвідомості, культури, етики народів, їхній вплив на соціалізацію дитини (Г. Абіббулаєва,

А. Белогуров, В. Борисов, О. Джуринський, А. Оконешнікова, Л. Редькіна, О. Сухомлинська).

Так, на думку В. Борисова, в полікультурному вихованні відбувається «...врахування культурних і виховних інтересів різних національних і етнічних спільнот», що, в свою чергу «передбачає – адаптацію людини до різних цінностей в ситуації існування множини різнорідних культур; взаємодію між людьми з різними традиціями; орієнтацію на діалог культур; формування толерантних установок; відмову від культурно-освітньої монополії у ставленні до інших націй і етносів» [15, 3].

Толерантність і полікультурний освітній простір тісно взаємопов'язані, оскільки: «Полікультурне виховання культивує в людині толерантність і взаєморозуміння задля миру і збереження культурної ідентичності різних спільнот» [27].

Підтвердженням актуальності і важливості обраної теми стають не тільки розробки вітчизняних і зарубіжних вчених, а й концептуальні нормативні документи різних рівнів, де знаходимо тлумачення питання гуманізації та демократизації сучасної системи освіти («Декларація принципів толерантності», Закон України «Про освіту», Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття), , Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ століття) [35].

Сьогодні питання толерантності активізовано в такому документі як «Декларація принципів терпимості» (1995р.). В цьому документі вказується: «толерантність – це те, що робить можливим досягнення миру та уможливорює перехід від культури війни до культури миру» [28]. В досліджених нормативних документах знаходимо такі визначення категорії толерантність: «Розуміння, прийняття та повага великої кількості культур нашого світу, форм прояву та самовираження людської індивідуальності; відмова від догматизму, від затвердження норм і абсолютизації істини встановлених у міжнародних правових актах у галузі прав людини. Толерантність – це активне ставлення до інших, яке формується на базі визнання універсальних прав і свобод людини,

а не поступка чи поблажливість. Толерантність – привілей сильних та розумних, які не мають сумнівів щодо власної здібності дійти істини шляхом порозуміння, через діалог та різноманітність переконань та позицій»[47].

Дослідник К. Мацура, розглядаючи перспективи нової моделі світу і людини у XXI столітті, надає толерантності значення «постматеріальної» цінності. На його думку, саме «система постматеріальних цінностей стає духовним фундаментом нової цивілізації» [43]. Отже, толерантність як елемент цієї системи постає важливою цеглиною у духовній основі людства XXI століття. Саме тому виховання толерантності в людських стосунках можна назвати стратегічним завданням освіти у майбутньому.

1.3. Особливості виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку в умовах полікультурного суспільства

Вчені вважають, що виховання толерантності може відбуватися в будь-якому віці, однак особливо важливим є формування толерантних стосунків у дітей. Цієї думки дотримуються А. Акунева, Н.Бакуліна, О. Грива, В. Заслуженюк, Е. Койкова, О. Матієнко, І. Сковородкіна тощо.

Так, І. Бех зауважує, що в основі педагогіки толерантності закладені процеси гуманізації і демократизації особистісних стосунків дітей у колективі. Гармонійність виховання учнів вчений вбачає у наявності вільного вибору в дитини, але її вибір спрямовує вчитель [9, с.12]. Підтримуючи думку вченого, доходимо висновку, що лише на основі гуманістичних форм і методів виховання стає можливим створення умов для виховання толерантного середовища в учнівському колективі.

Сучасні освітні реформи спрямовані на вдосконалення системи початкової освіти. Сутність освітньої концепції полягає в створенні умов, за яких всебічний розвиток молодшого школяра, формування і цілеспрямоване виховання соціально важливих якостей його особистості є головним завданням як для вчителя, так і для учнів. Початкова школа стає для людини

тим життєвим етапом, коли закладається міцний фундамент знань, коли відбувається процес активного становлення соціальних стосунків між дітьми і дорослими, накопичується досвід соціально-прийнятної поведінки, а також закріплюються установки на навчання і спілкування. Т.Гурова вважає, що виховання толерантності є цілеспрямованою організацією позитивного або негативного досвіду толерантності. Організація такого досвіду можлива за умов створення простору опосередкованої чи прямої взаємодії з людьми, в яких інші погляди, поведінка, тобто простору співіснування різного [27].

Початкова школа стає для людини тим життєвим етапом, коли закладається міцний фундамент знань, відбувається процес активного становлення соціальних відносин між дітьми і дорослими, а також закріплюються емоційні підвалини до навчання і спілкування. На цьому життєвому етапі починають формуватись перші стосунки у мікросоціумі (шкільному класі). Шкільний клас, куди потрапляє дитина, може складатися, з учнів з різними культурними, релігійними, національними або етнічними уявленнями і переконаннями. Така початкова взаємодія між представниками певних мікросоціумів з різними уявленнями і життєвим досвідом сильно впливає на загальний розвиток особистості молодшого школяра. Потрапляючи з перших днів шкільного життя в умови освітнього полікультурного простору, учень починає пристосовуватися до нового середовища, шукати шляхи налагодження стосунків з однокласниками, замислюватися над власним місцем в новому класі. Шкільне життя в початковій школі, перші спроби взаємодіяти з однолітками з метою встановлення власної значущості, стає проекцією подальшого дорослого життя сформованої особистості в полікультурному суспільстві. Отже, для становлення толерантної особистості молодшого школяра стає важливим створити атмосферу доброзичливості і слугувати прикладом толерантної взаємодії в перших спробах молодшого школяра взаємодіяти з оточенням.

Межами молодшого шкільного віку вважаються 6, 7 – 10, 11 років. Це періоди, коли дитина потрапляє в нові умови соціального існування, в новій

якості, вона стає учнем. Узагальнення досвіду провідних вітчизняних і зарубіжних психологів дає підстави стверджувати, що перехід від ролі дошкільника у роль школяра є дуже складним і суперечливим, оскільки супроводжується кризою семи років, коли в дитини виникають потреби бути соціально значущим, бажання виконувати відповідальні справи і обов'язково схвальні, у формуванні загостреного почуття бути рівноправною і самостійною людиною.

Для виховання толерантності молодших школярів важливими стають їхні психологічні особливості, безпосередньо пов'язані з процесами мислення, уваги і запам'ятовування, з емоційно-вольовою сферою, ціннісними орієнтаціями і комунікативною компетентністю. Вивчення особливостей мислення, уваги і запам'ятовування дозволяє визначити необхідний обсяг знань і рівень здатності молодших школярів до усвідомлення нової інформації щодо регіональних, національних і етнокультурних особливостей різних національностей. Знання особливостей емоційно-вольової сфери допомагає визначати здатність учнів молодших класів до соціалізації в полікультурному просторі. Слід звертати увагу на вміння дітей такого віку адаптуватися в нових умовах, а також на реакцію під час зустрічі з відмінним і незнайомим. Педагогу, який виховує молодшого школяра як особистість необхідно враховувати вікові особливості ціннісних орієнтацій та комунікативну компетенцію, оскільки вони стають мотивами для спілкування з однолітками та визначають характер поведінки дітей під час взаємодії.

Розглянемо детальніше ті особливості вікової категорії «молодший школяр», врахування яких зумовлює визначення педагогічних умов виховання толерантності, а також вибір форм і методів виховання цієї якості в умовах полікультурного освітнього простору. Почнемо з когнітивної сфери – мислення дитини. Школярі віком від 6 до 11 років мають інтуїтивне мислення, яке спирається на розчленовані уявлення, вміють виконувати прості операції на класифікацію, послідовність дій, на відповідність елементів. Важливими

новоутвореннями в психіці молодшого школяра стають логічна пам'ять і теоретичне мислення.

Порівняно зі старшим дошкільним віком, коли дитина відвідує дитячий садок, життя дитини шести років, яка потрапляє до початкової школи кардинально змінюється. В цей період закладаються основи взаємостосунків у групі з ровесниками. Види і форми діяльності з ігрової поступово перетворюються в навчальну, з'являються нові обов'язки, що потребують беззаперечного виконання, спілкування стає інтенсивнішим і набуває більш пізнавального характеру. Шестирічний учень має уважно слухати вчителя, виконувати всі його вказівки, оволодівати знаннями, відповідати за свої вчинки і намагатися контролювати поведінку.

Розумовий розвиток не можна ототожнювати з часовим механізмом спонтанних подій, він визначається різними впливами середовища, особливо шкільного [23]. Зацікавлення молодшого школяра постійно спрямовані на пізнання світу, в учнів виникає безліч запитань про явища навколишнього життя. Така психологічна особливість молодших школярів дозволяє спрямовувати педагогічні зусилля на розвиток і формування не тільки пізнавальних інтересів до навчання, а й інтересу до людей, з якими учень спілкується.

Так, для молодшого школяра, скерованого педагогом на пізнання і прийняття однокласників такими, які вони є, стає легким пізнавати внутрішній світ людини, не загострюючи уваги на фізичних або ментальних відмінностях. Це означає, що висока пізнавальна активність учнів молодших класів уможливорює здійснення педагогічного впливу на розвиток мотиваційно-ціннісного компоненту під час виховання толерантності в умовах полікультурного простору. Відмінною рисою навчання в початковій школі стає використання гри в навчальній діяльності, що сприяє кращому засвоєнню матеріалу, вивільненню накопиченої напруги і втоми учнів. У спільній навчальній грі з учнями педагог має можливість налагодити стосунки, прожитися довірою і взаєморозумінням із вихованцями. Таким чином, гра у

навчально-виховному процесі початкової освіти постає не простим копіюванням, а, насамперед, грою уявлення молодших школярів. За допомогою уяви молодші школярі мають можливість наблизитися думкою до недосяжного і зазирнути на далекий предмет, малюючи його в уяві.

Тому добираючи методи і форми виховання толерантності в молодших школярів, слід враховувати, що на заняттях з дітьми доцільно систематично використовувати фрагменти гри у поєднанні з бесідою, розповідями, діями, спостереженням, оскільки сприйняття і запам'ятовування інформації, поданої в ігровій формі відбувається значно швидше. Так, поступово абстрактне поняття «толерантність» через гру може стати конкретним в уяві молодшого школяра. Це пояснює необхідність використання рольових ігор, створення ігрових ситуацій, проведення уроків в ігровій формі.

Психіка молодшого школяра готова для адаптації до нових умов і вимог, ось чому на цьому етапі важливо оточувати учня турботою, уважним і поважним ставленням, визнанням його особистості і самостійності у виборі. Доброзичливе ставлення вчителя створює атмосферу гармонії, радості і успіху не тільки у навчанні, а й у спілкуванні з друзями. Слід пам'ятати, що вагомого значення для розвитку інтелекту дитини також набуває культура суспільства, в якому вона розвивається, суспільний досвід, який дитина накопичує у процесі навчання.

Головним завданням в процесі навчання стає усвідомлення власних дій, формування вміння самостійно здобувати знання, які знадобляться в подальшому. Отже, важливим стає навчити молодших школярів не тільки споживати готові знання, а вміти їх знаходити. Виховуючи толерантність, слід спрямовувати розвиток дитячого інтелекту на отримання і пошук знань про культурні традиції власного народу, про особливості звичаїв і уявлень в культурі регіону, де мешкає дитина.

Роботу вчителя із формування історичної, культурної, регіональної, національної обізнаності молодших школярів значно полегшує те, що цей віковий період позначений інтенсивним розвитком інтелекту, а провідним

пізнавальним процесом в даному віці вважається запам'ятовування. Розвиток пам'яті веде до формування мислення, основою для якого стають знання, набуті в школі.

Цей віковий період позначений швидким розвитком мовлення дитини, що стає сприятливою умовою для виховання толерантності. Отже, вчителю доцільно підтримувати розвиток культурного спілкування в класі різними засобами, а саме: робити акцент на правильній вимові слів, на їхньому доречному вживанні у різних життєвих ситуаціях, на використанні слів добрих і приємних, а не тих, що ображають оточуючих.

Увага дітей молодшого шкільного віку відрізняється гнучкістю і швидкістю зміни реакції на більш сильний подразник. Характерною особливістю цього віку стає мимовільна увага, учні молодших класів легко відволікаються, переключають увагу з одного об'єкта на інший. Така особливість має прямий зв'язок зі здатністю дитини до адаптації в нових незнайомих умовах.

Важливим аспектом у вихованні толерантної особистості молодшого школяра є вивчення і знання особливостей його емоційно-вольової сфери, яка пов'язана з формуванням толерантної поведінки. Такий зв'язок можна пояснити тим, що виховання толерантності, прищеплення моделі толерантної поведінки можливі за умови здійснення цілеспрямованого впливу на емоційно-вольову сферу молодшого школяра. Особливої уваги для формування толерантності потребує розгляд таких складових емоційно-вольової сфери як: емпатія, самосвідомість молодшого школяра, саморегуляція, самоконтроль і рефлексія. Без цілеспрямованого розвитку емоційно-вольової сфери як єдиного організму саморегуляції неможливе становлення особистості, її самоорганізація, самовизначення і самоствердження [17]. Так, вчитель може викликати у дитини почуття співпереживання, доброзичливого ставлення до оточення, лише впливаючи на її емоції, а прищеплення моделі толерантної поведінки можливе лише за умови

формування вольової саморегуляції, яку також важливо розвивати на даному етапі становлення особистості молодшого школяра.

В період молодшого шкільного віку відбуваються значні зміни у вольовій сфері розвитку дитини, в цілому вчинки учнів початкової школи зумовлені почуттями, які часто стають мотивами поведінки. Н. Олійник, Т. Білик, А. Басюк розглядаючи проблему виховання волі, підкреслювали необхідність залучення ціннісних основ, які є першопричиною вольового зусилля [45].

Погоджуємося з думкою Л. Корчуганової, яка вважає, що значно впливають на розвиток емоційно-вольової сфери такі фактори: адекватна самооцінка; позиція вчителя «разом з вихованцем»; врахування суспільної думки, що виконує роль зараження атмосферою колективу; турбота про створення атмосфери доброзичливого взаєморозуміння; забезпечення емоційною насиченістю суспільної діяльності; організація спільних колективних зусиль і переживань, що поєднують учасників; збереження і розвиток позитивних емоцій дитини; створення ситуацій самопізнання; цілеспрямована робота з виховання вольових якостей дитини; використання ігрових форм навчання. На нашу думку, значна кількість перерахованих вченим факторів розвитку цієї сфери, здійснюють вплив на формування толерантності молодших школярів. Важливим елементом емоційно-вольової сфери дитини є її смислова орієнтація у діях і прояв самостійності, що пов'язано з переживаннями дитини з приводу зміни ставлення до неї оточуючих, страху втрати довіри і значущості для дорослих. Така особливість підштовхує молодшого школяра відповідати соціальним очікуванням і створює сприятливу основу для формування самоконтролю його поведінки.

У психолого-педагогічних дослідженнях проблеми самосвідомості молодших школярів (Л. Божович, В. Ханстантинов) зазначається, що самосвідомість молодшого школяра набуває нового рівня, з'являється внутрішня позиція, учень починає відрізняти себе від інших. Така властивість особистості молодшого школяра стає передумовою для здійснення контролю

над власними діями і рефлексії власних вчинків. Так, поступово у свідомості дитини закладається модель поведінки, прийнятої у суспільстві. Отже, для закладення моделі толерантної поведінки дуже важливо впливати на самосвідомість і самооцінку молодшого школяра[61].

Емоційно-оцінне ставлення вчителя і батьків до вчинків дитини зумовлюють розвиток її толерантних якостей, індивідуальної відповідальності за власні слова і вчинки, підвищують рівень рефлексії.

Для визначення педагогічних умов виховання толерантності молодших школярів в полікультурному освітньому просторі, важливо також розглянути спрямованість і характер міжособистісних стосунків молодших школярів. На початку спілкування в 1-2 класах дитячі стосунки носять ролевий, функціональний характер, де не відбувається аналізу особистості. В 3-4 класах діти починають звертати увагу на чесність, доброзичливість, щирість і відкритість. В стосунках з оточуючими учні молодших класів вже здатні узгоджувати власні дії, підпорядковувати їх певним нормам і вимогам. Вони намагаються взаємодіяти, проявляючи підтримку один одному, в них сильно розвинене почуття співпереживання. Школярі вміють оцінювати успіхи товаришів і вагомого значення надають почуттям справедливості і неупередженості.

Рефлексивні здібності дитини, що почали закладатися ще в дошкільному віці, поступово розвиваються і стають необхідною складовою виховання толерантності молодших школярів, оскільки саме вони допомагають дитині вирішувати проблемні ситуації, контролювати власні слова і усвідомлювати свої вчинки. У нових міжособистісних стосунках учень продовжує вдосконалювати здібності рефлексії на власну особистість і на оточення. Поступово вихованці починають переймати толерантну модель поведінки, цілеспрямованість, терпіння, витримку, дисциплінованість, емпатію і доброзичливість. Дуже важливо навчити учнів молодшого шкільного віку рефлексії, тобто усвідомленню власних негативних дій і вчинків, власного

ставлення до однокласників, розумінню, що вони живуть у колективі, в якому всі рівні й у всіх є певні потреби і бажання.

Отже, особливості емоційно-вольової сфери тісно пов'язані з уміннями дитини адекватно емоційно реагувати на незнайоме і відмінне і відповідно регулювати власну поведінку. Знання особливостей ціннісних орієнтацій, а також комунікативної компетенції молодших школярів необхідні для вивчення мотивів спілкування дітей цього віку, а також характеру їхніх взаємовідносин.

Система ціннісних орієнтацій є важливим компонентом структури особистості молодшого школяра, яка пов'язує його внутрішній світ з довкіллям. Важливими функціями ціннісних орієнтацій стають регуляція всіх збудників активності дитини, що визначає допустимі норми їхньої реалізації в поведінці, а також джерело внутрішніх життєвих цілей, що виражають особистісний життєвий смисл дитини. Система ціннісних орієнтацій є важливим психологічним органом особистісного розвитку людини, що спрямовує її до вдосконалення.

Визначення мотивів спілкування молодших школярів допомагають виявити причини прояву толерантної або інтолерантної поведінки. Для дитини цього віку характерне відкрите прагнення здобути схвалення будь-якої дії або досягнення, що відповідає соціальним очікуванням. Ставлення дітей до дорослих і однолітків ґрунтується на задоволенні потреби спілкування з оточенням. Любов до дорослих, дружні стосунки з однолітками, а також самооцінка дитини виникають перш за все на основі доброзичливої уваги людей і характеру їхнього спілкування з дитиною [20].

Окрім навчальних мотивів в поведінці дитини особливе місце займають мотиви встановлення гарних стосунків з дорослими. Школярі прагнуть бути поміченими, схваленими і визнаними ними. Така мотивація допомагає їм робити правильні вчинки, відповідно до висунутих норм і вимог, завдяки чому вони самостверджуються.

Вважаємо, що міжособистісні стосунки, що будуть закладені в полікультурному освітньому середовищі, поступово стануть проекцією стосунків за межами освітнього закладу. Саме на цьому життєвому етапі важливо починати закладати вміння сприймати інших людей як значущих і цінних особистостей, закладаючи основи толерантної свідомості, формувати в молодших школярів здатність до критичного осмислення власних поглядів і вчинків, що є обов'язковою складовою толерантності.

В полікультурному класі молодший школяр стикається з різними життєвими ситуаціями і вчиться взаємодіяти із однолітками для перенесення моделі цих стосунків у подальший дорослий світ. Поступово діти засвоюють норми поведінки в класі, школі, родині, на вулиці. Якщо дитина мешкає поряд з представниками різних національностей, культурних і релігійних традицій, в неї формується певне емоційне ставлення до цих людей. Особливість стосунків між дітьми молодшого шкільного віку проявляється й у статевих відмінностях, які виражаються в чіткому відмежуванні хлопців від дівчат і навпаки. Дослідники пояснюють це тим, що дівчата за природою більш спокійні і схильні до адаптації, а хлопці в своїй поведінці розкуті, вільні і часом нестримні. Вони не «залучають» дівчат до своїх хлопчачих ігор, а дівчата ще не довіряють хлопцям, засуджуючи їхню поведінку [20]. Досвідчений педагог, ознайомлений з відмінностями у поведінці хлопців та дівчат, здатний подолати причини напруженості в класі, оскільки йому відомо, що хлопцям на відміну від дівчат потрібно значно більше часу приділяти засвоєнню певних правил і поведінкових норм. Педагогу, який працює із школярами молодшого шкільного віку, слід також пам'ятати, що коли хлопчики досягають найвищої працездатності на уроці, дівчата починають втомлюватись і навпаки, початок уроку характеризується найвищою працездатністю дівчат.

Таким чином, стає очевидною роль вчителя в процесі виховання толерантності молодшого школяра, яку важко переоцінити. Педагогічне спілкування вчителя з молодшими школярами стає важливим засобом

виховання толерантності. Вважається, що високий рівень педагогічної толерантності є професійно важливою якістю і сприяє підвищенню ефективності педагогічної діяльності вчителя загальноосвітньої школи [25].

Педагог з високим рівнем толерантності відрізняється зрілістю суджень, високим рівнем розумових здібностей, сформованістю ціннісних орієнтацій. Для такого педагога характерною є емоційна зрілість, яка дозволяє легко адаптуватися до різних суб'єктів спільної діяльності, пристосовуватися до різних фактів життєдіяльності. Толерантний вчитель володіє адекватною самооцінкою, а в спілкуванні вирізняється емоційністю [27]. Для вчителя також важливо бути обізнаним у проявах національної самосвідомості і міжетнічних стосунках людей. Спілкування дітей, відмінних за національними, етнічними або релігійними уявленнями ускладнюється наявністю певних норм самосвідомості. Отже вчителю необхідно пам'ятати про це і вміло моделювати толерантні стосунки в умовах полікультурного освітнього простору. Молодші школярі емоційно відкриті і вразливі, тому їм потрібно допомагати виходити зі складної ситуації, а не критикувати, руйнуючи їхню мотивацію до навчання і перешкоджаючи вихованню толерантності. Отже, правильна модель спілкування вчителя з учнями в полікультурному класі забезпечує формування поведінкового компоненту толерантності.

Висновки до першого розділу

Аналіз наукової літератури засвідчує, що виховання толерантності є єдиним з важливих складових педагогічного процесу в полікультурному суспільстві. У роботах вітчизняних і зарубіжних вчених підтверджено важливість толерантності для особистісного розвитку молодших школярів та їхньої адаптації до різноманітних соціальних умов. Науковці акцентують увагу на важливості систематичного підходу до формування толерантної поведінки як життєвої цінності.

Толерантність сьогодні має міцну нормативно-законодавчу базу, закріплену в Декларації принципів толерантності, в міжнародних конвенціях і нормативних документах. В Україні нормативно-правова база толерантності відображена в законодавчих актах і концепціях розвитку освіти в Україні, в Державному стандарті початкової освіти, а також в нормативно-правових документах початкової освіти.

В межах дослідження було сформовано зміст понять "толерантність", "толерантне виховання молодших школярів" і "полікультурне середовище". Толерантність науковцями розглядається як моральна якість, що передбачає повагу до культурних та індивідуальних відмінностей, а виховання толерантності — як педагогічний процес, що спрямований на розвиток у дітей здатності до емпатії, терпимості й толерантної взаємодії. Полікультурне середовище характеризується різноманіттям культурних, етнічних та мовних складових і формує особливий контекст для педагогічної роботи з дітьми. Формування толерантності у молодших школярів в умовах полікультурного середовища пов'язане з низькими викликами і потребує врахування їх вікових особливостей та унікальних соціально-культурних контекстів. Роль учителя виникає не лише у викладанні основних знань, а й у сприянні формуванню в учнів толерантного світогляду, здатності до конструктивної взаємодії з представниками різних культур і поваги до їхніх традицій.

РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. Стан сформованості толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному освітньому середовищі

Аналіз наукової педагогічної літератури щодо виховання толерантності (І. Бех, Т. Білоус, С. Братченко, О. Бурлак, Г. Волков, С. Герасимов, Л. Гончаренко, О. Грива, І. Зязюн, О. Матієнко, Л. Редькіна, М. Рожков, О. Сухомлинська, К. Ушинський та ін.) продемонстрував, що наразі існує в педагогічній діяльності проблема, яка пов'язана з відсутністю організованої системи виховання толерантності у молодших школярів. Недостатня сформованість толерантності в учнів молодших класів пояснюється недостатньою інформованістю значення поняття «толерантність»; їхньою незацікавленістю в іншій особистості, невмінням слухати співрозмовника, спрямованістю на себе, проявами агресії до однокласників і оточення тощо. Такі проблеми виникають через недостатньо ефективну педагогічну роботу з виховання толерантності молодших школярів в умовах полікультурної освіти.

У процесі дослідження було з'ясовано, що відсутня цілісна система діагностичної роботи, критерії та показники сформованості толерантності молодших школярів. Експериментальною базою дослідження стали початкові класи Банилово-Підгірнівської гімназії Сторожинецької міської ради. В експерименті брало участь 145 осіб, серед них 80 учнів початкових класів, 20 вчителів, які працюють з ними, а також 45 батьків.

Метою констатувального експерименту стало вивчення стану сформованості толерантності молодших школярів, визначення критеріїв і рівнів сформованості толерантності, виявлення спрямованості та характеру толерантної поведінки молодших школярів в полікультурному освітньому середовищі.

Для з'ясування стану сформованості толерантності молодших школярів було проведено анкетування вчителів з метою виявлення стану та ставлення

до необхідності виховання толерантності, а також їхньої підготовленості до виховання толерантності в молодших школярів, тобто знання форм, методів і основних прийомів виховання толерантності; анкетування і бесіди з батьками з метою вивчення їхньої обізнаності, ставлення до толерантності і усвідомлення необхідності виховання толерантності у своїх дітей.

Отже, експеримент складався з трьох основних етапів, під час яких вирішено такі завдання:

1) аналіз навчальних програм та планів початкової освіти з метою вивчення процесу формування толерантності учнів молодшого шкільного віку;

2) визначення критеріїв, показників і рівнів сформованості толерантності учнів молодшого шкільного віку в умовах полікультурного освітнього середовища;

3) виявлення рівнів сформованості толерантності учнів молодшого шкільного віку та розробка діагностичного інструментарію.

В межах дослідження було проаналізовано Державний стандарт початкової освіти, базовий навчальний план, основні освітні галузі.

Разом з учителями початкових класів, які брали участь у нашому дослідженні, одностайно було вирішено, що предмети за соціально-гуманітарним профілем навчання найбільше сприятимуть вихованню толерантності молодших школярів у полікультурному освітньому середовищі.

За Державним стандартом початкової освіти: «...змістове наповнення освітньої галузі «Мови і літератури» передбачає опанування молодшими школярами української мови та інших мов як засобу спілкування і пізнання, прилучення до скарбниць духовності і культури, літературних надбань українського народу і народів світу, виховання громадянськості, патріотизму, національної самосвідомості» [31]. Аналіз вимог з предметів «Українська мова», «Мова національних меншин», «Читання» і «Іноземна мова» засвідчив необхідний потенціал для виховання толерантності молодших школярів. Спрямованість на формування толерантності простежуємо в основних

вимогах до мовних курсів. Так, у мовленнєвій лінії підкреслено такі вимоги: «будувати діалог з урахуванням ситуації спілкування, толерантно ставитися до думок інших, дотримуватися норм етикету в спілкуванні, знати особливості українського національного етикету, створювати діалогічні та монологічні тексти з урахуванням ситуації спілкування та комунікативного завдання; висловлювати та пояснювати власну думку, враховуючи інші погляди на той самий предмет, дотримуватися правил мовленнєвої поведінки, що ґрунтуються на загальнолюдських та національних цінностях». Соціокультурна лінія навчання предметів «Українська мова» і «Мова національних меншин» містить такі вимоги: «Знати приказки, прислів'я, фразеологічні звороти, загадки, казки, пісні; уміти доречно використовувати їх у мовленні (усному й писемному) з метою його увиразнення». У вимогах до предмету «Читання» йдеться про прищеплення знань і шанобливого ставлення до видатних культурних діячів та національних героїв, до традицій українського народу. Предмет «Іноземна мова» позначається такими вимогами до рівня підготовки молодших школярів: «Вміти обмінюватися інформацією і виражати свої погляди простими мовними засобами; встановлювати елементарний соціальний контакт, тобто вміти вітатися і прощатися, знайомитися; висловлювати вдячність, вибачатися» [50].

Аналіз державних вимог і змісту предметів освітньої галузі «Мистецтво» показав, що на уроках музичного, хореографічного, образотворчого театрального та екранного видах мистецтва можна формувати не тільки цілісне художнє світосприйняття і світовідчуття у молодших школярів, а й систему естетичних ідеалів і смаків, відповідальність за збереження культурних надбань суспільства [50]. Так, Е. Койкова стверджує, що «музичне виховання на основі національної культури сусідніх народів дає можливість краще розуміти й оцінювати їх музику, що є одним із найважливіших засобів виховання толерантного відношення учнів один до одного» [50, с.10]. Отже, предмети цієї освітньої галузі забезпечують розвиток у молодших школярів вміння співпрацювати, вмінь пристосовуватися один до

одного, чути один одного, сприймати і розуміти, що пояснюється передбаченими в педагогічному процесі груповими і колективними формами роботи на таких уроках.

У Державному стандарті початкової освіти стверджується, що освітня галузь «Людина і світ» передбачає засвоєння учнями різноманітних видів соціального досвіду і системи цінностей. Таке призначення предметів цієї освітньої галузі переформулюється із метою виховання толерантності, сутність якої полягає у накопиченні соціального досвіду спілкування і формуванні в учнів молодших класів якостей адаптації і безконфліктного існування у соціумі. Отже, в змісті предметів освітньої галузі «Людина і світ» передбачений педагогічний вплив на розвиток розуміння учнями власної належності до природи і суспільства, створено передумови для засвоєння учнями системи цінностей суспільства, власного місця у суспільстві, морально-правових норм, традицій тощо [50].

Аналіз змісту і державних вимог викладання предметів освітньої галузі «Технологія» в системі початкової освіти, доводить, що значну увагу на уроках трудової діяльності приділено вихованню наполегливості, самоповаги, почуттю власної гідності на основі результатів праці. Згідно з програмою учням слід прищеплювати вміння працювати в колективі та індивідуально, а також вміти позитивно ставитися до трудових традицій і звичаїв українців і національних меншин [31].

Проаналізувавши календарно-тематичні плани вчителів початкових класів з навчально-виховної роботи, доходимо висновку, що більшість вчителів розробляють власні плани. Під час проходження професійної організаційно-педагогічної практики мали можливість проаналізувати плани методичної та виховної роботи вчителів і можемо констатувати, що виховні заходи плануються і проводяться. Однак, не зафіксовано проведення цілеспрямованої роботи з виховання толерантності серед учнів молодших класів під час вивчення стану сформованості толерантності учнів, як необхідного елементу становлення особистості молодшого школяра в

сучасному світі.

При аналізі річних планів з'ясовано, що недостатньо приділено уваги вихованню толерантного ставлення у молодших школярів до однолітків, людей інших національностей, етнічної або релігійної приналежності.

Отже, незважаючи на актуальність проблеми вдосконалення людських стосунків у суспільстві і необхідність виховання толерантності в початковій ланці сучасного освітнього полікультурного середовища, в початковій школі недостатньо уваги приділено вихованню толерантної особистості молодшого школяра.

Другим завданням констатувального експерименту було виокремлення основних критеріїв та показників сформованості толерантності молодших школярів. На основі визначеної сутнісної характеристики феномену «толерантність», розроблення та детального дослідження її структурних компонентів, вивчення вікових особливостей дітей молодшого шкільного віку, описаних у працях О. Гуменюк, В. Бойченко, В.Борисов, Г.Ващенко, а також спираючись на діагностичні методики в галузі взаємин молодших школярів, розроблені Е.Койковою визначено такі критерії сформованості толерантності молодшого школяра:

- мотиваційно-ціннісний,
- емоційно-когнітивний,
- діяльнісно-рефлексивний [39].

Зупинимось на детальному аналізі визначених критеріїв:

Мотиваційно-ціннісний критерій сформованості толерантності молодших школярів спирається на мотиваційно-ціннісний і етико-комунікативний компоненти структури толерантності молодшого школяра. Його обрано з тієї причини, що в основі вибору об'єкта для спілкування молодших школярів лежать їхні провідні зацікавлення і ціннісні орієнтації, тому, важливо було з'ясувати провідні мотиви спілкування дітей з представниками інших культурних традицій. Його дія спонукає молодшого школяра до регуляції своєї поведінки з установкою на толерантність, виражає

свідому терпимому особистісну позицію під час спільної діяльності з однолітками, а також визначає спрямованість його інтересів на нові об'єкти спілкування та способи конструктивної взаємодії з ними. Відомості про наявність показників цього критерію ми отримували за допомогою методів вивчення індивідуальних особливостей молодших школярів (співбесіда, спостереження, якісний контент-аналіз творчих завдань).

Обираючи емоційно-когнітивний критерій, ми виходили з того, учні мають ідентифікувати себе з певною національністю і знати основні особливості, традиції і звичаї свого народу, розуміти сутність понять «толерантність» і «інтолерантність», бути обізнаними в існуванні представників інших національних, етнічних особливостей, а також конфесійних уявлень, вони також мають розрізняти традиції і культурні особливості представників інших культур, а також бути емоційно-позитивно налаштованими на зустріч із відмінним від власних переконань і культурних традицій. А це говорить про певний обсяг знань і позитивну спрямованість емоційної оцінки молодшого школяра на спілкування з представниками інших культурних традицій.

Поведінковий і рефлексивний компоненти толерантності молодшого школяра стали підґрунтям для визначення діяльнісно-рефлексивного критерію. Його вибір зумовлений наявністю знань, певних емоцій і мотивів, що визначають поведінку особистості, а, отже, лежать в основі її діяльності. Він уможливорює реалізацію бажання молодшого школяра до конструктивного діалогу під час розв'язання конфліктних ситуацій з однолітками, а також до накопичення позитивного досвіду під час взаємодії з представниками інших національностей, етносів і конфесій. Рефлексивна частина його проявляється в умінні молодших школярів надавати оцінку власним емоціям, словам і вчинкам під час взаємодії з носіями інших культурних традицій. Дані щодо дії цього критерію ми отримували за допомогою методів вивчення індивідуальних особливостей молодших школярів (інтерв'ю, спостереження, якісний контент-аналіз результатів творчих завдань).

Наступним кроком констатувального експерименту було вивчення рівнів сформованості толерантності молодших школярів. Управління процесом вихованням толерантності потребує виявлення рівнів її сформованості в об'єкті педагогічного впливу. Погоджуємось з думкою О. Безкоровайною про те, що «...будь-яка дія суб'єкта може бути описана шляхом визначення ступеня сформованості її основних характеристик» [6, с.10].

З позицій психологічного аспекту традиційним проведенням діагностичного дослідження толерантності вважається психолого-педагогічний моніторинг дезадаптивності, шкільної тривожності та підвищеної агресії, розроблений Г. Айзенком та А. Веймером. Для визначення сформованості толерантності молодшого школяра було розроблено низку завдань з метою діагностики рівнів сформованості їхньої толерантності.

Узагальнюючи запропоновані критерії діагностики толерантності молодших школярів в умовах полікультурного освітнього середовища, вважаємо необхідним виокремити такі аспекти у вивченні рівнів її сформованості.

Основою для визначення рівнів сформованості толерантності стали методи: педагогічне спостереження, анкетування, аналіз продуктів творчої діяльності школярів, опитування, бесіди з молодшими школярами.

Проаналізуємо рівні сформованості толерантності молодших школярів:

Високий рівень – молодші школярі ототожнюють себе з певною етнічною групою, обізнані і мають систематизовані знання щодо особливостей культурних традицій народів, які мешкають в Буковинському краю; простежується наявність систематизованих знань щодо проявів «толерантності» та «інтолерантності» в спілкуванні; школярі позитивно налаштовані на відмінне, проявляють чуйне ставлення до співрозмовника та емоційну стриманість в різних етнокультурних ситуаціях; вони здатні сприймати іншу точку зору і висловлювати власну; цей рівень характеризується сформованістю уявлень про розв'язання конфлікту за

допомогою діалогу, наявністю активної позиції в досягненні спільної мети; мотивами для контакту з представниками інших національностей, етносів, релігій молодші школярі визначають зацікавленість в іншому, накопичення досвіду від спілкування; учні здатні не засуджувати відмінне, доброзичливі і стримані в спілкуванні; вони зацікавлені в отриманні досвіду під час спілкування з іншими людьми; вміють сприймати іншу точку зору, розв'язувати конфліктні ситуації під час взаємодії; знаходять і пропонують різні можливі варіанти поведінки для розв'язання проблемних ситуацій під час взаємодії; в них сформовані навички толерантної поведінки у взаємодії з представниками інших етнокультурних уявлень; для учнів характерна наявністю вмінь оцінювати і аналізувати власні почуття, слова і вчинки.

Достатній рівень – молодші школярі здатні ототожнювати себе з певною національністю групою; простежується наявність знань про існування деяких особливостей культурних традицій народів Буковинського краю, в учнів сформовані певні уявлення про засоби реагування і прояви толерантності та інтолерантності при спілкуванні; учні знають про існування деяких особливостей культурних традицій народів Буковинського краю, вони зацікавлені і привітно ставляться до представників інших культурних традицій, але зацікавленість скоріш скерована зовнішніми ситуативними чинниками; простежується нестійка позиція щодо визнання поглядів і вірувань інших при певній стриманості заради спільної мети, учні зорієнтовані на визнання поглядів іншої людини, але воно носить хаотичний характер; доброзичлива поведінка і стриманість стосовно до представників інших етнокультурних традицій і звичаїв характеризується нестійкістю; учні не проявляють креативність у знаходженні варіантів розв'язання конфлікту; присутня позитивна емоційна налаштованість на взаємодії, але школярі невміло використовують знання щодо прояву толерантної поведінки; рефлексивна оцінка власних почуттів, поведінки і слів залежить від чужої думки.

Середній рівень – в учнів простежується обмеженість знань щодо власних культурних традицій і звичаїв, наявність уривкових знань щодо існування відмінностей у поглядах, віруваннях, культурних традиціях людей; учні вміють розмежовувати поняття «толерантність» та «інтолерантність» на добре і погано, але відсутні знання щодо їхніх проявів; в учнів немає позитивної оцінки під час знайомства з відмінними від власних поглядів; в них наявні неадекватне сприйняття інших культурних традицій і уявлень; молодші школярі сприймають відмінне за умови пристосування; вони займають пасивну позицію пристосовування заради досягнення спільної мети; в них відсутня відкрита і активна позиція стосовно підтримки дружніх стосунків з представниками інших національних, етнічних, релігійних уявлень; вони схильні до приписування шаблонів і навішування ярликів людям з відмінними уявленнями; простежується нестійке самовладання в ситуаціях спілкування з представниками інших етнокультурних традицій і звичаїв; вони нестримані і різкі у висловлюваннях під час взаємодії; в учнів відсутнє розуміння необхідності пошуку різних варіантів розв'язання конфлікту; їхня поведінка під час взаємодії з іншими характеризується низькою комунікативною спрямованістю, впертістю і слабкою адаптивністю, наявна слабка аргументація власних емоційних проявів, слів і вчинків.

Початковий рівень – характеризується відсутністю знань про власну національну приналежність, про регіональні особливості культури і традиції Буковинського краю, в учнів низький фактичний обсяг знань щодо власної національної приналежності, про регіональні особливості культури і традиції Буковини; учні не розрізняють поняття «толерантність» та «інтолерантність»; вони емоційно не приймають відмінне, засуджують і негативно ставляться до представників інших культурних традицій і уявлень; неспроможні вислухати інших, вперті, наполягають на своїх, навіть помилкових переконаннях, схильні до розв'язання конфлікту силовими методами; в них відсутнє вмотивоване бажання налагоджувати стосунки шляхом діалогу, заперечують пошук компромісу в спірних моментах, проявляють агресивність в спілкуванні,

заперечують можливість спілкування з тими, хто відрізняється за національними, етнічними або релігійними уявленнями; в них відсутня зорієнтованість на пізнання відмінного в іншій людині, наявний егоїзм, відсутні вміння конструктивно співпрацювати і досягати спільної мети, знаходити різні варіанти розв'язання конфлікту: у них не сформовані практичні навички подолання конфлікту при спілкуванні, вони нездатні аналізувати власні почуття, слова і вчинки.

Для повноцінного усвідомлення процесу формування толерантності було проведено анкетування вчителів початкових класів з метою з'ясування ставлення педагогів до виховання толерантності у молодших школярів, а також анкетування батьків для виявлення їхнього усвідомлення необхідності виховання толерантності у дітей. Відповіді вчителів і батьків стали дуже корисними під час визначення рівня сформованості толерантності молодших школярів, оскільки вплив школи і родини на виховання толерантності є беззаперечним. В анкетуванні взяли участь 30 вчителів, метою проведення анкетування було визначення обізнаності вчителів у використанні методів і прийомів щодо виховання толерантності, а також вивчення їхньої толерантності. В анкеті для вчителів питання були розташовані по групах, в кожній з яких були сформульовані завдання, спрямовані на виявлення повноти усвідомлення вчителями початкових класів поняття «толерантності», на визначення ставлення педагогів до необхідності цілеспрямованого виховання толерантності у школярів, на вивчення стану виховної роботи із розвитку толерантних відносин серед школярів, а також на з'ясування обізнаності і володіння вчителями певними засобами і методами виховання толерантності (Додаток А).

Щодо анкетування батьків, то в ньому взяли участь 45 батьків. Метою запитань було визначити стан толерантності батьків, готовність розповідати дітям про звичаї і традиції власного народу, спрямованість на виховання у дитини позитивного ставлення до відмінностей в оточенні (Додаток Б). Відповіді вчителів і батьків дали можливість виявити, що більшість вчителів

не до кінця усвідомлюють поняття толерантності; деякі з вчителів ототожнюють його із терпимістю; до якостей толерантності вчителі віднесли доброзичливість у спілкуванні, здатність співчувати, вміння прощати образи; повагу до іншої особистості, відсутність зверхності і агресії тощо. Певні труднощі викликало запитання про готовність і обізнаність при використанні методів і прийомів виховання толерантності. Так, вчителі фактично не володіють педагогічним інструментарієм щодо виховання толерантності, не ознайомлені з прийомами подолання конфлікту на конструктивній основі, майже не усвідомлюють, яким чином відбувається виховання толерантності в дитячому колективі. Однак слід відзначити, що вчителі початкових класів сьогодні проводять роботу з виховання гуманних стосунків між учнями, опосередковано виховують витримку і дисципліну. На прохання назвати в анкеті труднощі, які можуть заважати вихованню толерантності, 45% вчителів вказали на недостатню роботу батьків у родині з виховання стриманості і поважного ставлення до інших людей, на недостатню освітню підготовку із виховання толерантності, на демонстрацію жорстокості і насилля у засобах масової інформації.

Відповіді батьків в анкетах відзначилися меншою обізнаністю якостей толерантної особистості, усвідомленістю самого поняття толерантності і наявністю знань про засоби виховання толерантного ставлення до інших людей, але більшість батьків (75%) знають про культуру власного народу, підтримують певні традиції у родині і готові виховувати в дітей гідне ставлення до власної культури. Однак, респонденти майже одноголосно стверджують, що виховання толерантності вкрай необхідно починати з молодшого шкільного віку.

Отже, діагностування стану сформованості толерантності молодших школярів проводилася під час бесід з учнями; спостережень за їхнім спілкуванням і поведінкою з однолітками під час виконання завдань, а також у позаурочний час; за допомогою аналізу взаємодії учнів під час виконання відповідальних доручень; аналізу колективних і індивідуальних творчих робіт

учнів молодших класів. Діагностування ми проводили за 3-ма критеріями, підібравши завдання для виявлення сформованості кожного показника, а також з врахуванням вікових особливостей учнів молодшого шкільного віку.

У виборі завдань для з'ясування стану сформованості толерантності молодших школярів корисним стало потреба у підготовці діагностичного інструментарію у сфері взаємин дітей у групі, запропонованого Л.Бернадською, Л. Вишневською, Т.Гуровою, Н. Олійник, Т., Білик, А.Басюк.

Для діагностування рівнів сформованості толерантності молодших школярів було розроблено низку завдань, зокрема «Завершення речень», (Додаток В) розроблене на основі модифікованого тесту В. Міхала (дитячий варіант), що допомогло виявити стан сформованості толерантності молодших школярів за показниками трьох критеріїв. Окрім цього, для діагностування було розроблено додаткові завдання за кожним із критеріїв. Так, друге і третє завдання «обізнаність в традиціях людей, що тебе оточують» а також «взаємодопомога і співчуття» були спрямовані на діагностування стану сформованості за показниками емоційно-когнітивного критерію; четверте завдання «Я толерантний, якщо я...», п'яте завдання «Ланцюжок» і шосте «Дерево дружби народів» спрямовані на виявлення стану сформованості толерантності молодших школярів за показниками мотиваційно-ціннісного критерію; щодо показників діяльнісно-рефлексивного критерію, було обрано завдання «Живий зв'язок» і «Давай пограємо».

Для досягнення об'єктивності результатів перевірки стану сформованості толерантності молодших школярів подальша діагностика здійснювалася за допомогою додаткових завдань.

Завдання за показниками емоційно-когнітивного критерію

Завдання №2 «Обізнаність в традиціях людей, що тебе оточують».

Мета: Визначити обізнаність учнів у традиціях і звичаях людей, які мешкають на Буковині.

Порядок проведення завдання: Школярам було запропоновано розглянути картки, на яких написано назви національностей і зображено

людей в національних костюмах. Діти мали підібрати пари людей один до одного, позначити і порівняти з правильними назвами національностей.

Завдання №3 «Взаємодопомога і співчуття»

Мета: виявити рівень емпатії школярів, готовність сприймати і розуміти іншу людину.

Порядок проведення завдання: Школярам пропонуються картки, на яких зображено людей, що потрапляють в різні життєві ситуації, діти мають відмітити зеленим кольором ті ситуації, які на їхню думку, виражають взаємодопомогу і співчуття.

З результатів проведеної діагностики за показниками емоційно-когнітивного критерію, з'ясовано, що молодші школярі достатньо обізнані з власною культурною приналежністю, розрізняють своє та інше у національних проявах. Діти знають традиції і звичаї власного народу (32%), але їхня обізнаність з традиціями і побутом інших народів має початковий рівень. Середній рівень простежується в емоційній налаштованості дітей на дружбу з людьми інших національностей. Переважна більшість школярів (36%) проявила байдужість у відповідях про традиції інших народів, але про свої звичаї і традиції розповідала із задоволенням. На низькому рівні (22%) знаходяться показники розуміння понять чутливості, а також готовності взаємодопомоги, під час бесіди діти рідко називали справжнім другом того, хто вміє вислухати і зрозуміти. Так, серед ознак справжнього друга були названі: щедрий, веселий, красивий, престижний, розумний та ін. З третім завданням не всі діти впоралися на високий бал, що свідчить про недостатній рівень емпатії і бажання відчувати іншу людину і допомогти їй.

Завдання за показниками мотиваційно-ціннісного критерію

Завдання №4 «Я толерантний якщо я...»

Мета: Виявити, чи розуміють школярі різницю між толерантною та інтолерантною поведінкою.

Порядок проведення завдання: На аркуші в центрі написано слово «Я толерантна людина, якщо я...», діти мають дібрати кульки зі словами, які

відповідають опису толерантної людини і поєднати їх з центральною (див. Додаток №Г).

Завдання №5 «Ланцюжок».

Мета: Перевірити зацікавленість у доведенні спільного творчого завдання до кінця, здатність прислухатися до порад, вміння почекати товариша, поки той виконує частину роботи.

Порядок проведення завдання: Дітям пропонується по групах склеїти з кольорових аркушів ланцюжок дружби. Чим довший ланцюжок, тим міцніша дружба. Час виконання 15 хвилин.

№6 «Дерево дружби народів».

Мета: Визначити головні мотиви спілкування дітей у колективі.

Порядок виконання. Дітям пропонується намалювати дерево дружби за такою схемою: корінь – мета і сенс спілкування між людьми; стовбур – уявлення дитини про людей, які її оточують в школі, класі, родині; гілки – якості, які дитина вважає цінними для спілкування; плоди – якості, які дитина бажає мати для успішного спілкування або вже має; листя – побажання для друзів в класі, якими дитина хоче їх бачити.

Результати діагностики сформованості толерантності за мотиваційно-ціннісним критерієм показали, що багато труднощів викликає в учнів молодшого шкільного віку знаходження спільної мови із однолітками під час виконання спільної праці. Так за виконанням завдання «Ланцюжок» високий рівень отримали лише 17,08 % респондентів. В завданні «Я толерантний, якщо я...», де метою було виявити, чи розуміють школярі різницю між толерантною та інтолерантною поведінкою, високий рівень отримали 9,8% учнів. Завдання «Дерево дружби народів» допомогло виявити, що серед мотивів спілкування переважають наявність коштів, престижність, сила, влада над іншими, вражаюча краса тощо. Лише деякі учні, намалювавши своє дерево, пояснили, що їх приваблює здатність людей прийти на допомогу, доброзичливість або милосердя. Отже, високий рівень за цим завданням отримали лише 15% школярів.

Завдання за показниками діяльнісно-рефлексивного критерію

Завдання №7 «Живий зв'язок».

Мета: Визначити вміння школярів співпрацювати, слухати один одного та вивчити зацікавленість в отримванні інформації про особливості носіїв інших цінностей.

Порядок виконання завдання. Групі з 5-6 дітей вчитель видає картку першому учасникові ланцюжка. Учасник має уважно прочитати три речення на картці, де позначено інформацію про ім'я, національність, улюблену страву і свято. Цю інформацію дитина має передати іншому учаснику від своєї особи так, щоб інші не чули про що йдеться, другий учасник має відтворити ту ж саму інформацію, але від третьої особи.

Завдання №8 «Давай пограємо».

Мета: Виявлення готовності до спілкування в різних етнокультурних умовах.

Порядок виконання завдання. В групі дітей обирався капітан команди, який читав правила і мав всім пояснити їх. Так, було проведено рухові ігри «Хустинка», «Хора маре», українська гра « Сірий кіт», «Хлібчик», румунська гра «Ойна». В процесі гри відмічалась поведінка дітей і їхня готовність взаємодіяти.

Виявлення результатів сформованості толерантності за показниками діяльнісно-рефлексивного критерію здійснювали шляхом використання методів аналізу виконаних завдань та спостереження. Так, ми виявили, що у вмінні школярів співпрацювати, слухати один одного та зацікавленість в отримванні інформації про особливості носіїв інших цінностей превалює середній рівень (34%), а початковий рівень отримали 32% школярів. Готовність учнів активно взаємодіяти в різних етнокультурних ситуаціях, а також вміння аналізувати власні почуття і вчинки характеризується недостатньою сформованістю. Так, високий рівень отримали лише 16% молодших школярів.

Отже, на основі визначених критеріїв і показників вимірювання рівня сформованості толерантності молодших школярів за допомогою методів спостереження, бесіди, методики «незавершених речень», додаткових діагностичних завдань, та ін. було визначено рівень сформованості толерантності молодших школярів.

За результатами проведеної діагностики можна зробити висновок про те, що, незважаючи на актуальність проблеми вдосконалення людських стосунків у суспільстві і наявності необхідності виховання толерантності в початковій ланці освітнього полікультурного середовища, недостатньо уваги приділяється вихованню толерантної особистості молодшого школяра, формуванню в нього терпимості до людей із іншими життєвими цінностями, позиціями і уявленнями та почуттів власної гідності.

2.2. Обґрунтування педагогічних умов виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі

Виховання толерантності серед учнів молодшого шкільного віку є одним із ключових завдань сучасної освіти, особливо в умовах полікультурного середовища. Школа відіграє важливу роль у формуванні світогляду дітей, їх ставлення до інших культур, національностей та соціальних груп. Саме в цей період формуються основи соціальної поведінки, взаєморозуміння, емпатії та готовності до співпраці з іншими.

На підставі визначених особливостей молодших школярів доцільно створювати оптимальні педагогічні умови, що сприятимуть формуванню в молодших школярів досвіду толерантних стосунків і толерантної поведінки.

Завдання і сутність нашої роботи полягають у пошуку педагогічних умов для виховання толерантної особистості молодшого школяра в умовах полікультурного освітнього простору. Звідси виникає питання про створення належних умов такого особистісного розвитку молодшого школяра, які забезпечать перехід від зовнішньої установки на пізнання і накопичення

позитивного досвіду спілкування із представниками інших національних, релігійних, етнічних, культурних традицій до внутрішнього вмотивованого бажання молодшого школяра позитивно сприймати, розуміти і приймати відмінне від його власної життєвої позиції. Рішення цієї проблеми потребує поглибленого вивчення психолого-педагогічних особливостей молодших школярів, оскільки вибір методів, форм і засобів виховання толерантності детермінований специфікою зазначеного життєвого етапу особистості.

Тому виховання толерантності в початковій школі є важливим завданням, яке вимагає створення певних педагогічних умов.

1. Врахування вікових та психологічних особливостей молодших школярів

Однією з ключових умов ефективного виховання толерантності є врахування психолого-педагогічних особливостей учнів молодшого шкільного віку. У цьому періоді активно розвивається інтелект, формується здатність до рефлексії та самоконтролю. Діти у цьому віці прагнуть отримати соціальне захоплення, тому вчителю важливо використовувати ці прагнення для спрямування їхньої поведінки в позитивне русло.

Учні молодших класів також мають високу здатність до копіювання моделей поведінки. Тому вчитель, виступаючи як приклад для наслідування, демонструючи толерантну поведінку має перевагу до культурної різноманітності та вміння працювати з іншими соціальними групами. Важливим є створення атмосфери взаємної поваги та підтримки в класі, де кожен учень відчуває себе прийнятим та цінним незалежно від його національності чи культурної приналежності.

Формування толерантності серед учнів молодшого шкільного віку вимагає врахування їхніх вікових та психологічних особливостей. Цей період, коли діти перебувають на етапі активного психічного та соціального розвитку, тому виховання толерантного ставлення має відповідати їхньому розумінню світу, емоційним і когнітивним здібностям.

У віці від 6 до 10 років у дітей відбувається інтенсивний розвиток когнітивних процесів: пам'яті, мислення, уваги, уяви. Учні молодших класів вчать аналізувати інформацію, розвивають здатність до рефлексії, хоча їхні емоції залишаються домінуючим фактором у поведінці. Саме на цьому етапі діти активно засвоюють соціальні норми та моделі поведінки через дослідження дорослих, у першу чергу — своїх учителів. Тому педагог має бути прикладом толерантної поведінки.

Особливістю дітей цього віку є підвищена емоційність, яка проявляється у сильних реакціях на події, оточення та ситуацію. Учні можуть емоційно реагувати на похвалу чи критику, виявляти велике значення дружби та сильно переживати невдачі. Це дає можливість вчителю використовувати позитивні приклади для підтримки поведінки, спрямованої на співпрацю та повагу до інших.

Також важливо, що діти цього віку прагнуть отримати схвалення від дорослих та однолітків, тому педагоги можуть використовувати цей мотиватор для формування толерантних цінностей. Вчитель має направляти свої прагнення бути «першими» або «кращими» у русло колективної роботи та взаємодопомоги, де кожен з учасників класу має рівну значущість.

У початковій школі відбувається активний розвиток мислення, діти починають формувати базові поняття про світ. У цей період школярі здатні розуміти елементарні моральні цінності, вчать розрізняти «добро» і «зло», починають усвідомлювати соціальні норми та моделі поведінки, які можуть залежати від культурного оточення. Саме на цьому етапі варто ввести поняття «толерантність» через доступні для них форми. Це може бути розмова про важливість поваги до однокласників незалежно від їх походження або особливостей, пояснення про те, що різноманітність у класі робить навчання цікавим і корисним.

Завдяки розвитку навичок рефлексії діти починають оцінювати власні думки та вчинки. Важливо розвивати свою здатність, пропонуючи учням аналізувати, чому певні дії є толерантними або ні. Наприклад, після

розігрування ситуаційних завдань, учитель може спонукати дітей до обговорення, як кожен з ними себе почував, і що можна було б змінити для покращення взаємодії.

Молодші школярі активно шукають схвалення від дорослих і своїх однолітків. Тому важливо, щоб учитель заохочував ті моделі поведінки, які відповідають толерантним цінностям, підкреслюючи важливість співпраці, взаємодопомоги та зв'язку з іншими. Позитивне підкріплення у вигляді похвали чи нагороди за вчинки, що відображають толерантність, зміцнює ці соціальні навички.

Учні молодших класів мають відсутність можливості досліджувати поведінку дорослих, тому педагог має свідомо демонструвати толерантну поведінку. Важливо, щоб учитель показав приклад відкритості до різних точок зору, підтримував спілкування між дітьми з різним соціальним та культурним досвідом, моделював систему вирішення конфліктів мирним шляхом. Діти легко копіюють соціальні моделі, тому приклад учителя має величезне значення для їх майбутнього соціального розвитку.

Молодші школярі потребують чіткої структури і правил, які допомагають їм орієнтуватися в соціальній поведінці. Толерантність можна виховувати через встановлення чітких правил взаємодії в класі, які заохочують до співпраці, до поваги інших та недискримінацію. Наприклад, встановлення правил класу, де всі діти не залежать від їхніх культурних відмінностей, а також заохочення до колективної роботи сприятиме формуванню толерантних стосунків.

Діти в цьому віці прагнуть керуватися інструкціям та робити все за правилами, тому ці правила можуть значною мірою допомогти у вихованні толерантності.

Через незрілість нервової системи у молодших школярів спостерігається певна емоційна нестабільність. Діти часто стикаються з різкими змінами настрою, можуть переживати невдачі особливо болісно. Це вимагає від вчителя особливої уваги до емоційних станів учнів та їх підтримки. Створення

сприятливого емоційного клімату в класі також знижує рівень тривожності та конфліктності, що позитивно впливає на виховання толерантного ставлення. Вчитель повинен бути уважним до емоційних реакцій дітей, пропонувати допомогу у вирішенні конфліктів та навчати дітей, як керувати своїми емоціями у взаємодії з іншими.

Отже, врахування вікових та психологічних особливостей молодших школярів є важливою педагогічною умовою для ефективного виховання толерантності в полікультурному середовищі. Це дозволяє побудувати навчальний процес таким чином, щоб діти не лише засвоювали знання, а й розвивали соціальні навички, необхідні для життя у багатонаціональному та різноманітному світі. Через рефлексію, інсталяцію правил і підтримку емоційного благополуччя педагог може сприяти формуванню толерантної, відкритої та чутливої особистості.

2. Використання ігрових та інтерактивних методів навчання

Для молодших школярів гра є провідною діяльністю, тому використання ігрових методів є ефективним інструментом у вихованні толерантності. Педагог може використовувати різні ігри, рольові завдання, інтерактивні вправи, які дозволяють дітям розібратися, як поводитися в конфліктних ситуаціях, як співпрацювати з однокласниками різних культур та як реагувати на індивідуальні відмінності.

Таким чином, рольові ігри дозволяють учням взаємодіяти з іншими людьми, моделювати різні сценарії поведінки та засвоювати навички емпатії та співпереживання. Інтерактивні вправи допомагають створити середовище, в якому діти навчаються усвідомлювати важливість співпраці та толерантного ставлення до оточуючих. Використання ігрових та інтерактивних методів навчання є важливою педагогічною умовою для формування толерантності серед учнів молодшого шкільного віку. Гра є природною діяльністю дітей цього віку, а інтерактивні методи допомагають їм активніше залучитися до навчального процесу, взаємодіяти з однолітками, розвивати навички співпраці та поваги до інших культур і думок. Виховання толерантності в

полікультурному середовищі потребує спеціальних підходів, де ігрові та інтерактивні методи займають провідним місцем.

Перевагами ігрових методів для виховання толерантності є те, що гра – це один з найефективніших інструментів для соціального розвитку і комунікативних навичок у дітей. Під час гри діти вчаться спілкуватися, домовлятися, розуміти почуття інших, слідувати правилам і виявляти емпатію. Ігрові методи дозволяють педагогам створювати ситуацію, де учні з кращими культурними, етнічними чи соціальними передумовами можуть взаємодіяти і співпрацювати в рівних умовах. У такій діяльності вони засвоюють цінність толерантності.

Оскільки гра є природною формою активності дітей молодшого шкільного віку, вона сприяє не лише розвитку їхніх інтелектуальних здібностей, але й допомагає адаптуватися до нового соціального оточення та культурного розмаїття. Завдяки ігровим методам учні вчаться визнавати та поважати індивідуальні відмінності своїх однолітків.

Види ігрових методик для виховання толерантності

1. Рольові ігри

Рольові ігри дозволяють дітям відчувати себе в різних соціальних ролях та ситуаціях. Наприклад, учні можуть грати роль представників різних культур, національностей, професій. Це допоможе розвинути емпатію, адже під час гри діти намагаються зрозуміти, як почуваються інші люди, чому вони думають або діяти по-іншому. Наприклад, гра «Місто дружби» може передбачати, що діти з різних культур створюють спільне реальне місто, в якому кожен має своє місце, але для досягнення свого добробуту вони повинні взаємодіяти і співпрацювати.

2. Інсценізації (драматизації)

Інсценізація є ефективним методом для виховання толерантності, який допомагає дітям через театральні позиції вирішувати соціальні чи етичні конфлікти, сприяє розумінню важливості поваги до різних поглядів і культурних традицій. У ході таких інсценізацій учні можуть програвати

ситуації з реального життя, де необхідно визначити толерантність, мирно вирішити конфлікт або зрозуміти культурні відмінності.

3. Ігри на співпрацю

Групові ігри на співпрацю вимагають від школярів взаємодії для досягнення спільної мети. Такі ігри заохочують співпрацю, спрямовані на розвиток навичок комунікації та підтримки. Педагог може організовувати ігри, в яких учні об'єднуються в групи для виконання завдань, і лише за умов толерантної взаємодії вони можуть досягнути належного результату. Наприклад, гра «Мозаїка» може полягати в тому, що кожна дитина має свій елемент пазлу, і лише працюючи разом, учні можуть зібрати повну картину.

4. Ігри на розвиток емпатії та емоційного інтелекту

Ігри, спрямовані на розвиток емоційної грамотності, допомагають дітям усвідомити, як їхні дії впливають на інших, і навчитися співчувати іншим. Педагог може запропонувати ігри, в яких учні будуть визначати емоції інших людей, знайти правильні слова підтримки або шукати способи, як покращити настрій однокласника. Такий підхід сприяє не лише розвитку емоційної чутливості, але й толерантного ставлення до інших, особливо в полікультурному середовищі.

Важливе значення для виховання толерантності молодших школярів відіграють інтерактивні методи, які сприяють активній участі у навчальному процесі, допомагають школярам розвивати критичне мислення, творчість і навички вирішення конфліктів. В умовах полікультурного класу такі методи допомагають дітям краще розуміти і приймати відмінності однокласників, сприяють розвитку навичок соціальної взаємодії. Наприклад:

1. Мозковий штурм

Цей метод дозволяє учням разом обговорювати проблеми, висловлювати власні думки і пропонувати різні варіанти вирішення. У процесі мозкового штурму діти можуть обговорювати теми толерантності, наприклад, «Як ми можемо допомогти новому однокласнику з іншої країни відчувати себе частиною нашого класу?» або «Як подолати конфлікт між дітьми різних

національностей?». Такий метод спрямований на відкритий обмін думками і вчить дітей поважати різні точки зору.

2. Метод проектів

Метод проектів стимулює учнів працювати в групах для досягнення спільної мети. Під час виконання проекту діти вчаться співпрацювати, розподіляти обов'язки, підтримувати думку всіх учасників. Це може бути проект, пов'язаний з вивченням культур різних народів, проведенням фестивалю культури, створенням плакатів про толерантність або дослідженням теми прав людини. При роботі над проектом учні повинні взаємодіяти між собою, поважати думки інших і разом прийняти рішення.

3. Дебати

Організація дебатів у початковій школі орієнтована на допомогу у формуванні вміння висловлювати свої думки і аргументи, поважати протилежну думку і знаходити компроміси. Важливо, щоб теми дебатів стосувалися питань толерантності, наприклад: «Чому важливо поважати думки інших?» або «Як ми можемо приймати людей із певними традиціями та звичаями?» Завдяки дебатам учні навчаються розвивати навички критичного мислення і співчуття.

4. Круглий стіл

Організація круглих столів дає можливість учням обговорювати проблеми толерантності, висловлювати свої переживання та ідеї в колективі. Круглий стіл можна використовувати для обговорення конфліктних ситуацій у класі, пошуку спільних рішень або обговорення того, як створити в класі атмосферу поваги та підтримки.

Використання ігрових та інтерактивних методів навчання є важливою педагогічною умовою для виховання толерантності серед учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі. Ці методи дозволяють дітям в ігровій та невимушеній формі розвивати навички співпраці, взаємоповаги, розуміння і прийняття культурного розмаїття. Вони допомагають створити

атмосферу довіри та взаємодії, що сприяє формуванню толерантної особистості, готової до життя у багатокультурному суспільстві.

3. Формування позитивного емоційного клімату в класі

Емоційний клімат у класі є одним із вирішальних факторів для розвитку толерантних відносин між учнями. Педагог має створювати в класі атмосферу довіри, підтримки та взаємоповаги, де учні відчують себе захищеними і впевненими. Для цього важливо підтримувати позитивні міжособистісні стосунки між дітьми, стимулювати їх взаємодопомогу та взаєморозуміння.

Важливо також заохочувати дітей до самовираження, сприяти розвитку їхньої впевненості у власних силах, щоб вони відчували себе частиною шкільної спільноти. Педагог може використовувати різні техніки емоційної підтримки, такі як регулярні вправи на визначення своїх почуттів, вивчення емоцій через творчі завдання (малювання, розігрування сценок), а також організацію колективних заходів, що сприяють згуртуванню класу.

Формування позитивного емоційного клімату в класі є ключовою педагогічною умовою для успішного виховання толерантності серед учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі. Діти початкової школи особливо чутливі до емоційної атмосфери, яка панує в класі. Вона відображається на їх здатності взаємодіяти з однолітками, засвоювати навчальний матеріал і розвивати такі важливі соціальні якості, як повага, співчуття та терпимість до інших.

Позитивний емоційний клімат у класі має важливе значення, адже завдяки створенню атмосфери довіри, підтримки та взаєморозуміння учні почуваються захищеними і впевненими, що є важливою умовою для виховання толерантного ставлення до інших, зокрема в умовах полікультурного середовища, де учні мають різні культурні та соціальні передумови. У класі, де панує позитивний емоційний клімат, діти вчаться поважати одне одного, цінувати індивідуальні особливості та культурні відмінності. У такому середовищі вони готові відкрито висловлювати свої думки і почуття, розвивати емпатію та співчуття, що є основою толерантної

поведінки. З іншого боку, негативна або напружена атмосфера може призвести до конфліктів, неприйняття інших і навіть до агресії.

Пропонуємо шляхи формування позитивного емоційного клімату в класі:

1) Забезпечення психологічного комфорту для кожного учня

Одним із перших кроків до створення позитивного емоційного клімату є забезпечення психологічного комфорту для кожного учня. Це включає турботу про те, щоб кожна дитина відчувала себе важливою частиною класу, була прийнята і зрозуміла незалежно від її походження, національності чи особистісних якостей. Вчитель має звертати увагу на емоційний стан кожного учня, надавати підтримку в моменти, коли дитина відчуває тривогу, невпевненість або страх.

При створенні психологічного комфорту діти відчувають, що їхні емоції та думки цінуються і враховуються. Це створює передумови для розвитку довіри між учнями і вчителем, що є важливим фактором у формуванні толерантних стосунків.

2) Створення дружньої і підтримуючої атмосфери

Учитель може сприяти створенню дружньої і підтримуючої атмосфери через організацію колективних заходів, де учні вчаться співпрацювати, допомагати одному і працювати в команді. Наприклад, це можуть бути спільні ігри, колективні проекти чи тематичні дні, квести присвячені культурному різноманіттю. Завдяки таким заходам діти з різних культурних середовищ можуть відчути, що вони мають рівне право бути частиною шкільної спільноти, що сприяє розвитку взаєморозуміння і толерантності.

У такій атмосфері діти відчувають підтримку не лише вчителем, але й однолітками. Це зменшує напругу в спілкуванні, уникає конфліктів на основі культурних відмінностей і сприяє налагодженню дружніх відносин.

3) Використання позитивного підкріплення та заохочення

Позитивне підкріплення є потужним інструментом для формування толерантної поведінки. Вчитель може використовувати похвалу та заохочення для того, щоб підкреслити позитивні приклади співпраці, допомоги

одноліткам або проявів толерантності. Важливо не лише хвалити дітей за академічні досягнення, але й за виявлення поваги, терпимості та доброзичливості до інших.

4) Регулярне обговорення емоційних станів та почуттів учнів

Вчитель може створити спеціальну систему для обговорення емоційних станів і почуттів, з якими стикаються учні в полікультурному середовищі. Наприклад, можна організувати «коло довіри», де діти зможуть висловлювати свої думки, емоції та переживання. Це сприяє розвитку емоційного інтелекту і навичок емпатії, адже діти починають краще розуміти почуття інших. Такі обговорення можуть виникнути в різних ситуаціях з повсякденного життя, де учні можуть навчитися аналізувати свої дії та реакції, а також реакції інших дітей. У таких процесах обговорення учні вчаться розуміти, що кожен може відчувати певні емоції через свої культурні чи індивідуальні особливості, і їх необхідно поважати.

5) Профілактика булінгу та дискримінації

Позитивний емоційний клімат у класі неможливо створити без активної профілактики булінгу та дискримінації. Вчитель повинен бути уважним до ознак конфліктів на підставі культурних відмінностей і швидко реагувати на будь-які форми нетерпимості або агресії. Це вимагає чіткого встановлення правил поведінки, які виключають дискримінацію за національною, культурною або соціальною ознакою.

Організація тренінгів на тему толерантності, лекцій про культурне розмаїття, а також використання інтерактивних методів, таких як рольові ігри чи дебати, може допомогти школярам усвідомити негативні наслідки булінгу і дискримінації та розвинути увагу до всіх членів колективу.

6) Підтримка взаємоповаги серед учнів

Для формування позитивного емоційного клімату необхідно створити умови, за яких кожен учень буде відчувати повагу з боку однолітків і вчителя. Вчитель може заохочувати дітей висловлювати свої думки у відкритій і

важливій манері, звертати увагу на те, як важливо слухати інших і враховувати їхні погляди.

7) Створення безпечного середовища для формування довіри між учнями

Учні повинні мати можливість відкрито висловлювати свої думки, почуття і переживання, не хвилюючись про осуд чи дискримінацію. Безпечне середовище для формування довіри між учнями є важливим для формування позитивного емоційного клімату. Діти з культурними, етнічними чи соціальними відмінностями мають право бути почутими, і вчитель повинен створити умови, за яку кожна думка буде важливою і гідною уваги.

Формування позитивного емоційного клімату в класі є необхідними умовами для виховання толерантності серед учнів молодшого шкільного віку. Позитивна емоційна атмосфера створює середовище, де діти можуть відчувати підтримку, взаємоповагу і безпеку, що сприяє розвитку їх соціальних і емоційних навичок.

4. Впровадження проєктної діяльності з елементами культурної взаємодії

Один із умов формування толерантності в учнів – є впровадження проєктної діяльності, яка дозволяє дітям не лише отримувати знання, але й співпрацювати в групах, спільно вирішувати завдання. Проєкти з культурної тематики, що знайомлять дітей з традиціями, звичаями, мовами інших народів, допомагають розвивати їхнє розуміння полікультурного середовища.

Наприклад, створення спільних проєктів про національні свята різних країн або дослідження культурних традицій народів світу дає учню можливість відчути повагу до різних культурних ідентичностей. Така діяльність не тільки підвищує знання про інші культури, але й виховує в учнів толерантне ставлення до інших націй.

Проєктна діяльність із залученням елементів культурної взаємодії є потужним інструментом для виховання толерантності серед учнів молодшого шкільного віку. Проєктна діяльність надає учням можливість брати активну

участь у навчальному процесі через конкретні завдання, що стосуються культурної взаємодії. Проекти сприяють тому, що діти працюють разом, об'єднуються для досягнення спільної мети, тим самим розвиваючи навички співпраці, комунікації та відповідальності. Крім того, проекти, які включають елементи культурної взаємодії, стимулюють до вивчення учнями культури інших народів, що дозволяє не тільки збагачувати їх світогляд, а й формувати толерантне ставлення до представників різних етносів і культур. В результаті діти не просто отримують нову інформацію, а й користуються практичним досвідом співробітництва та співпраці в полікультурному середовищі.

Основні підходи до організації проектної діяльності

1. Міжкультурні проекти

Організація міжкультурних проектів сприяє глибшому розумінню та прийняттю культурних відмінностей серед учнів. В рамках таких проектів можна, наприклад, досліджувати традиції, звички, музику, національні страви чи свята різних народів. Учні можуть підготувати презентації або творчі завдання на основі досліджень культурних особливостей тих чи інших країн або народностей, представлених в їхньому класі.

Наприклад, проект на тему «Свята у світі» може включати завдання підготувати короткі презентації про те, як святкують Новий рік у різних країнах. Це дозволяє дітям з різних культурних середовищ поділитися своїми традиціями, які, в свою чергу, допоможуть одноліткам більше знати про інші культури та виховувати повагу до них.

2. Колективні проекти

Колективні проекти можуть бути спрямовані на створення тематичних виставок або газет, де кожен учень або група дітей відповідають за представлення певної культури чи етнічної групи. У ході такої діяльності діти не лише вивчають особливості обраної культури, а й навчаються працювати, розвивають навички співпраці та конструктивного спілкування разом, що сприяє зміцненню толерантних стосунків.

Наприклад, учні можуть створити «Книгу культур» класу, в якому будуть зібрані матеріали про різні культури: мови, звичаї, національний одяг, мистецтво. У процесі роботи вони обговорюють культурні відмінності, що розширюють свої уявлення про культурне розмаїття і сприяють вихованню толерантності.

3. Тематичні тижні

Один із підходів до проєктної діяльності — це організація тематичних тижнів культурного різноманіття, під час яких учні можуть досліджувати різні аспекти культурних традицій та звичаїв, знайомлячись з новими культурами через ігри, творчі майстер-класи або кулінарні презентації. Така діяльність не лише збагачує дітей знаннями про інші культури, але й створює умови для взаємодії та співпраці між учнями.

Тематичні тижні можуть включати інтерактивні заходи, такі як танцювальні майстер-класи з народних танців різних країн, кулінарні дні, де учні з різних культурних груп можуть готувати традиційні страви своїх народів, або конкурси на кращу презентацію національного костюму.

4. Використання інформаційно-комунікаційних технологій

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології можуть бути ефективно використані для впровадження проєктної діяльності з елементами культурної взаємодії. Наприклад, учні можуть брати участь у віртуальних екскурсіях до музеїв світу або співпрацювати з іншими країнами через онлайн-платформи. Така діяльність дозволяє учням не лише бачити нове про інші культури, а й встановлювати міжкультурні контакти, що розширює їхній світогляд і сприяє розвитку толерантності.

Переваги проєктної діяльності у формуванні толерантності:

Активна участь учнів у навчальному процесі Проєктна діяльність забезпечує активну участь учнів у процесі навчання. Вони самостійно шукають інформацію, аналізують її, готують презентації або творчі продукти. Це стимулює їхню допитливість, зацікавленість у навчанні та полегшення формування відповідального ставлення до спільної роботи.

Розвиток навичок співпраці та командної роботи В умовах полікультурного середовища проєктна діяльність допомагає дітям розвивати навички роботи в команді, що є частиною аспекту формування толерантності. Учні вчаться працювати разом, шукати компроміси, сприймати різні точки, що направлені на розвиток емпатії та взаєморозуміння.

Зміцнення комунікативних навичок Проєкти спрямовані на культурну взаємодію, допомагають дітям навчитися висловлювати свої думки, слухати інші та конструктивно обговорювати різні питання. Це сприяє розвитку їхніх комунікативних навичок і створює передумови для відкритого та шанобливого діалогу між представниками різних культур.

Формування критичного мислення та культурної компетентності Участь у проєктній діяльності, що включає елементи культурної взаємодії, сприяє розвитку критичного мислення у дітей. Вони починають розуміти різні культурні контексти, і що кожна культура має свої унікальні особливості, які варто поважати. Це формує у них культурну компетентність — здатність ефективно взаємодіяти з людьми з різних культурних середовищ.

Впровадження проєктної діяльності з елементами культурної взаємодії є важливою педагогічною умовою виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі. Завдяки активній участі в проєктах, які спрямовані на вивчення та взаємодію з іншими культурами, діти отримують не лише нові знання, а й набувають важливих соціальних навичок, таких як повага до культурних відмінностей, співпраця та емпатія.

5. Створення полікультурного освітнього простору

Ще однією важливою педагогічною умовою є створення полікультурного освітнього простору, в якому діти мають можливість познайомитися з іншими культурами та навчитися взаємодіяти з представниками різних національностей. Це може бути організовано через використання різноманітних навчальних матеріалів, таких як книжки, відеоматеріали, інтерактивні поняття, що демонструють культурне багатство світу. Також корисно організовувати тематичні тижні чи дні, присвячені культурному

різноманіттю, де учні можуть представити культуру своєї країни або познайомитися з культурами своїх однокласників. Такі заходи допомагають дітям розуміти й поважати різні культурні традиції, виховувати в них інтерес до культурної різноманітності та готовність до співпраці в багатонаціональному середовищі.

Створення полікультурного освітнього простору забезпечує організацію навчального середовища, яке сприяє формуванню відкритого ставлення до культурної різноманітності, прийняттю інших культур і розумінню цінностей різних народів. Полікультурний простір дозволяє дітям з різних етнічних груп та культур спільно навчатися, співпрацювати та збагачуватися досвідом.

Полікультурний освітній простір сприяє повазі до культурних відмінностей, сприяє формуванню у дітей почуття єдності через різноманітність та розвиває здатність до ефективної міжкультурної комунікації. У такому середовищі учні не тільки навчаються на академічному рівні, але й розвивають важливі соціальні навички, необхідні для взаємодії з представниками різних культур. Цей простір, де різноманітність не тільки визнається, але й цінується як ресурс для розвитку кожної дитини та суспільства в цілому.

Основні компоненти полікультурного освітнього простору

❖ Важливою складовою полікультурного освітнього простору є навчальна програма, яка включає матеріали, що відображають культурне розмаїття світу. Учні повинні знайомитися з культурними традиціями різних народів, вивчати історичні постаті різних етносів, їх досягнення в науці, мистецтві та інших сферах. Інтеграція таких тем у програму навчання додатково сформує у дітей розуміння і прийняття різноманітних культурних явищ. Наприклад, під час вивчення літератури або мистецтва можна організувати уроки, де школярі ознайомляться з творами не лише українських авторів, а й авторів іншої культури, які живуть в Україні або за її межами, щоб побачити унікальність та важливість кожної культури.

❖ Проведення шкільних свят, конкурсів і заходів, присвячених культурному різноманіттю, є важливою складовою створення полікультурного середовища. Тематичні тижні, такі як «Тиждень культур світу», можуть включати інтерактивні заходи, презентації національних традицій, кулінарні фестивалі, де кожна дитина зможе представити культуру своєї родини або ознайомитися з традиціями інших народів. Наприклад, можна організувати «День культури», під час якого учні будуть презентувати національні танці, пісні, їжу або традиційний одяг своєї культури. Такі заходи допомагають створити атмосферу взаємоповаги та допомагають учням глибше пізнати різні культури, їх унікальність та спільну цінність.

❖ Полікультурний освітній простір можна створити також через оформлення шкільних стін і класів. Важливо, щоб шкільні стіни «говорили» іншими мовами та відображали багатство культурного розмаїття учнівського складу. Використання візуальних матеріалів (наприклад, стінгазет, плакатів, книг), які демонструють різні культури, щоб учні відчували себе частиною глобального культурного світу. Наприклад, у класі можна створити куточок «Культура моєї родини», де учні будуть розміщувати сімейні фотографії, національні символи, книги або вироби народної творчості.

❖ Полікультурний освітній простір не може бути створений без активної участі родини та громади. Важливо залучати батьків до шкільних заходів, організовувати спільні зустрічі, де різні сім'ї можуть обмінюватися своїми культурними традиціями, досвідом та взаємодіяти на рівні школи. Такий підхід допоможе створити більш гармонійне середовище для виховання толерантності, де діти бачать позитивні приклади міжкультурної співпраці від своїх батьків та вчителів. Наприклад, можна запросити батьків поділитися своїми знаннями про національні свята чи традиції, провести майстер-класи з приготування національних страв або організувати круглі столи на тему виховання толерантності школярів у полікультурному середовищі.

❖ У процесі створення полікультурного освітнього простору важливо використовувати інтерактивні методи навчання, які стимулюють учнів до

активної взаємодії та обміну досвідом. Робота в групах, колективні проекти, міжкультурні дебати — все це допоможе учням не лише вивчати культуру інших народів, а й практикувати навички співпраці та толерантної взаємодії. Наприклад, учні можуть брати участь у групових завданнях, де кожен представляє культуру певної країни, а інші повинні задавати запитання та обговорювати, що їх здивувало або зацікавило. Це продовжує розвивати відкритість до нових знань та вміння вести діалог на рівні взаємоповаги.

Вчитель є центральною фігурою у процесі створення полікультурного освітнього простору. Він не тільки організовує навчальний процес, але й виступає посередником між учнями різних культур, допомагаючи їм долати стереотипи та формувати толерантне ставлення один до одного.

Вчитель має слідувати за тим, щоб усі учні незалежно від їхнього культурного походження почули себе рівноправними членами класу. Це забезпечує рівні можливості для формування своєї думки та участі в шкільному житті. Кожна дитина відчуває, що її культура цінується та поважається.

Вчитель своїм прикладом моделює толерантне ставлення до культурних відмінностей. Він повинен проявляти терпимість, повагу та емпатію у спілкуванні з учнями та підкреслювати важливість цих якостей у спільному житті класу.

Створення полікультурного освітнього простору — багатогранний процес, що забезпечує інтеграцію культурного різноманіття в усі аспекти навчальної діяльності. Завдяки цьому учні мають можливість взаємодіяти з представниками різних культур, отримуючи знання та навички, забезпечені для побудови толерантних стосунків.

Таким чином, виховання толерантності у молодших школярів у полікультурному середовищі є складним, але надзвичайно важким процесом. Для цього необхідно підвищити психолого-педагогічні особливості дітей, створити позитивний емоційний клімат у класі, використовувати ігрові та інтерактивні методи навчання, а також впроваджувати проектну діяльність з

елементами культурної взаємодії. Створення полікультурного освітнього простору допоможе учням усвідомити цінність культурної різноманітності, сприяти розвитку взаємоповаги, співпраці та емпатії — основних складових толерантності в сучасному суспільстві.

2.3. Методичний інструментарій реалізації педагогічних умов виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі

У вихованні толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі надзвичайно важливо використовувати ефективні педагогічні засоби та методики.

Учні початкової школи характеризуються вдосконаленням і диференціацією емоційних реакцій, формуванням характеру, поглибленням знань про навколишній світ, пізнанням власної гідності; розвитком самоствердження і формуванням самосвідомості. Саме тому навчальний матеріал має бути емоційно привабливим для дітей: вчителю слід творчо використовувати додаткову інформацію, демонструвати фільми і слайди, надавати дітям більше самостійності у розв'язуванні різних типів нестандартних завдань. Адже метою шкільної освіти є не тільки відтворення вивченого матеріалу, а й прагнення виховати всебічно розвинену, гармонійну особистість, здатну до адаптації, мирного співіснування і креативного мислення в умовах полікультурного суспільства.

Все це потребує перегляду форм, методів і змісту виховного матеріалу для молодших школярів. Зміст навчання в системі початкової освіти полягає в творчому набутті дитиною певних знань і в подальшому розвитку вмінь використовувати їх на практиці.

Результат процесу виховання оцінювався запропонованими критеріями оцінки сформованості толерантності молодших школярів в умовах полікультурного освітнього простору. Методологічною основою моделі

виступають такі принципи: принцип культурологічності; принцип гуманізації і демократизації; принцип полікультурності освітнього простору; принцип єдності загальнолюдського і національного; принцип співробітництва і ненасильства; комунікативно-діалогічний принцип; принцип регіональності; діагностичний принцип сформованості толерантності. Зазначені принципи знайшли своє відображення в особистісно-орієнтованому, гуманістичному, діалектичному, комунікативно-діалогічному, культурологічному, діяльнісному, середовищному, системному та аксіологічному підходах, які стали основою методологічної стратегії виховання толерантності молодших школярів.

Виходячи із мети, змісту та основних функцій виховання толерантності молодших школярів, було сформульовано систему взаємопов'язаних завдань виховання толерантності молодших школярів. Так до основних завдань слід віднести такі:

1. Профілактика проявів негативних взаємовідносин між представниками різних культурних груп.
2. Формування усвідомленості власної приналежності та обізнаності в існуванні носіїв інших цінностей, представників інших національних, етнічних, релігійних і культурних поглядів.
3. Формування здатності позитивного емоційного сприйняття існуючих у світі національних, етнічних, релігійних і культурних відмінностей.
4. Оволодіння молодшими школярами вмінням аналізувати власні слова і вчинки під час взаємодії.
5. Організація спільної діяльності для формування навичок культури спілкування в поліетнічному колективі, стимулювання позитивного досвіду спілкування та формування здатності аналізувати власні слова і вчинки під час взаємодії.
6. Створення умов для позитивного емоційного сприйняття молодшими школярами існуючих у світі національних, релігійних, культурних і етнічних відмінностей.

7. Формування досвіду суспільної поведінки через набуття навичок ненасильницького розв'язання конфліктних ситуацій.

Слід підкреслити, що знання структури толерантності особистості молодшого школяра дає змогу вчителю аналізувати, який саме компонент піддається впливу під час реалізації педагогічних умов виховання толерантності, а також розуміти доцільність вибору методів і прийомів для виховання толерантності молодших школярів. Зміст методики виховання толерантності молодших школярів передбачає врахування регіональних, національно-релігійних особливостей мешканців Буковини. Це означає не тільки формування теоретичних знань школярів, а й практичних навичок толерантної поведінки з орієнтацією на збагачення ментального досвіду молодших школярів.

Щодо вибору форм організації діяльності з виховання толерантності молодших школярів вважаємо доцільним виокремити дві групи – індивідуальну (розповідь, самостійні творчі роботи, бесіди тощо) і групову (система практичних занять, спрямованих на інтенсивне міжособистісне спілкування, дискусії, конструювання і обговорення життєвих ситуацій, колективна творча робота художньо-естетичного характеру – виконання спільних проєктів, збір матеріалів з історії і культури народів, що мешкають в конкретному регіоні, організація зустрічей із людьми різних національностей, а також використання розповідей, читання і обговорення; режисура рольових ігор). Утворюючи цілісну єдність, зазначені форми організації роботи з виховання толерантності доповнюють одна одну. Це означає, що жодна з них окремо не розв'язує проблеми виховання толерантності.

Розглянемо методи виховання толерантності молодших школярів. Поняття «метод» як педагогічний засіб вивчали дослідники Ю. Бабанський П. Підкасистий, та ін. Щодо методів виховання толерантності молодших школярів, то їх можна умовно поділити на чотири групи відповідно до визначених педагогічних умов.

Так, охарактеризуємо першу групу методів. До методів виховання толерантної свідомості належать методи, спрямовані на розширення світогляду учнів молодших класів і формування в них систематизованих знань про особливості культурних традицій народів, що населяють регіон; формування ототожнення власного «Я» з певною етнічною культурою, знання традицій, звичаїв і свят; розвиток національної самосвідомості і формування національної гідності; на виховання терпимого і поважного ставлення до представників інших культур, національностей або спільнот у світі. Серед таких методів слід визначити: розповідь, пояснення, навіювання, етична бесіда, особистий приклад, розгляд певної життєвої ситуації.

Друга група методів спрямована на стимулювання появи емоційного задоволення від взаємодії з однолітками в умовах полікультурного освітнього простору. Важливими методами на даному етапі є заохочення до спільної роботи, створення діалогів за заданою темою, метод запланованої помилки, написання творів, розповідей на задану тему, виготовлення предметів народного декоративного мистецтва, педагогічна підтримка, змагання по групах; бесіда і пояснення, використання виховних ситуацій.

До третьої групи методів ми віднесли методи організації спільної діяльності для накопичення соціального досвіду. До цієї групи входять: змагання, проектна діяльність, рольові ігри, групові дискусії, доручення, розв'язання штучних конфліктів на мирній основі, вправи, обговорення переглянутих відеофрагментів, обговорення прочитаного, розв'язання життєвих проблем.

До четвертої групи ми віднесли методи, спрямовані на формування загального соціального розвитку молодших школярів і критичного мислення, підвищення рівня рефлексії. Це, перш за все, тренінгові вправи, вправи на самопізнання, розвиток толерантності до себе, розвиток толерантності стосовно представників іншого віросповідання і національної або етнічної належності, групові дискусії, малюнки на задану тему і обговорення, читання

казок і творчі завдання, лялькові театри, режисура рольових і ділових ігор, використання народних ігор, аналіз прочитаного, пояснення власної позиції.

Вчитель, який працює з молодшими школярами, має враховувати їхню високу пізнавальну активність, з метою подальшого розвитку пізнавального інтересу дітей, формування уявлень про культуру й історію рідного краю.

Для цього ми створили такі умови, за яких учні матимуть можливість формувати й розвивати міжкультурні навички через інтерактивні та інноваційні підходи. Розглянемо методичний інструментарій для реалізації кожного з педагогічних умов, що сприяє вихованню толерантності.

1. Врахування вікових та психологічних особливостей молодших школярів. Для ефективного формування толерантності у молодших школярів вчитель має адаптувати навчальні матеріали та методи відповідно до їх вікових особливостей і психологічних потреб. Основний акцент має бути зроблено на розвиток самоконтролю, навичок рефлексії, а також здатності до соціальної взаємодії.

Методичний інструментарій:

- Використання казок та історій з елементами міжкультурної взаємодії. Використання літературних творів з різних культур може розвивати емпатію дітей та повагу до інших культур. Казки з моральним підтекстом сприяють формуванню цінностей толерантності.

- Творчі завдання на рефлексію. Після прочитання історій або казок можна запроваджувати завдання, де учні висловлюватимуть свою думку, малюючи або описуючи, як вони б відчували себе на місці головного героя.

- Ігрові вправи на розвиток навичок співпраці. Ігри, де учні вчаться працювати в команді, сприяють розвитку соціальних навичок, крім того, для співробітництва в полікультурному середовищі. Наприклад, ігри типу «Вузол дружби», де діти вирішують завдання, які можуть стати чудовою практикою.

2. Використання ігрових та інтерактивних методів навчання

Ігрові та інтерактивні методи навчання є потужними інструментами для розвитку толерантності серед молодших школярів. Гра стимулює дітей до активної взаємодії, спонукає до відкритості й прийняття різноманітності.

Методичний інструментарій:

- **Рольові ігри.** Завдяки рольовим іграм діти можуть стати на місце інших людей, пережити різні життєві ситуації й навчитися використовувати різні соціальні ролі. Наприклад, рольова гра «Міжкультурний обід», де учні представляють різні культури, допоможе їм зрозуміти важливість культурної різноманітності.

- **Мовні ігри.** В рамках ігрової діяльності можна проводити ігри з елементами вивчення різних мов. Наприклад, навчання простим фразам вітання іншими мовами (залежно від культурної приналежності учнів класу) сприяє розвитку поваги до інших народів і мов.

- **Інтерактивні квізи.** Питання і відповіді з культурних аспектів різних країн світу можуть проводитися у складі вікторини, де учні змагаються, але в процесі вони дізнаються більше про інші культури. Такий підхід спонукаємо учнів до активної участі в навчанні та розвитку міжкультурної толерантності.

3. Формування позитивного емоційного клімату в класі

Для ефективного виховання толерантності необхідно створити в класі почуття комфортного середовища, де кожен учень відчуває себе прийнятим і захищеним. Позитивний емоційний клімат – це атмосфера відкритості, взаємодії та сприйняття інших.

Методичний інструментарій:

- **Щоденні «кола довіри».** На початку або в кінці дня можна провести короткі обговорення у форматі «коло», де учні діляться своїми емоціями, переживаннями або подіями, які їх вразили. Це створює атмосферу довіри та взаємопідтримки.

- **Метод «Комплімент дня».** Учні можуть щодня дарувати один одному компліменти, підкреслюючи позитивні риси один одного. Це допоможе

створити середовище підтримки й сприятиме формуванню доброзичливих стосунків у класі.

- Відзначення спільних досягнень. Підкреслення успіхів не лише окремих учнів, але й класу в цілому формують почуття спільноти. Наприклад, спільний класний проект або успішне виконання завдання можна відзначити як спільні досягнення, що згуртовують учнів.

4. Створення полікультурного освітнього простору

Створення полікультурного освітнього простору є кроком для виховання толерантності в полікультурному середовищі. Це простір, де кожна культура отримує своє місце, і де учні можуть взаємодіяти та навчатися один у одного.

Методичний інструментарій:

- Оформлення класу на тему культурного різноманіття. Створення куточків, де відображаються різні культури, наприклад, через стінгазети, фотографії, національні символи або предмети мистецтва, це допоможе учням ознайомитися з багатством культурного світу.

- Культурно-орієнтовані заходи. Підготовка та проведення шкільних свят, присвячених різним культурам світу, допоможе учням вивчити інші традиції, навчитися взаємодіяти з представниками різних культур і розвивати толерантність.

- Тематичні уроки про культурну різноманітність. Уроки на тему культурної спадщини різних народів можуть бути інтегровані в різні навчальні дисципліни — від історії до образотворчого мистецтва або музики. Наприклад, уроки з малювання можна присвятити вивченню національних орнаментів різних культур.

5. Впровадження проєктної діяльності з елементами культурної взаємодії. Проєктна діяльність є ефективним засобом формування міжкультурної взаємодії та розвитку толерантності. Учні вчаться працювати разом над спільними завданнями, долати відмінності та знаходити спільні рішення.

Методичний інструментарій:

- Міжкультурні проекти. Наприклад, проект на тему «Культура мого народу», де учні досліджують свої культурні корені та представляють їх іншим учням. Це може бути виставка національних костюмів, приготування традиційних презентаційних страв або проведення культурних заходів.

- Групові проекти з елементами співпраці. Для розвитку навичок співпраці та толерантності можна організовувати спільні проекти, де учні різного культурного походження працюють разом. Наприклад, створення колективного зображення на тему «Мир у всьому світі», де кожен учень демонструє свою спільноту, що представляє його культуру.

- Проекти зі створення шкільних медіа. Учні можуть працювати над створенням шкільної газети чи блогу, де висвітлювати питання культурної різноманітності, толерантності та взаємодії між учнями різних національностей.

Реалізація педагогічних умов для виховання толерантності в полікультурному середовищі потребує комплексного підходу та використання різноманітних методичних інструментів. Врахування вікових особливостей, інтерактивних методів навчання, позитивного емоційного клімату та створення полікультурного освітнього простору дозволяє створити сприятливі умови для формування толерантності у молодших школярів. Кожний із цих компонентів не лише сприяє розвитку культурної обізнаності, але й формує основні соціальні навички, необхідні для мирного співіснування в сучасному полікультурному світі. Впровадження проектної діяльності дає можливість учням на практиці використання навичок міжкультурної взаємодії та співпраці, формуючи в них відповідне ставлення до різноманіття та взаєморозуміння.

Висновки до другого розділу

В другому розділі було досліджено стан сформованості толерантності серед учнів молодшого шкільного віку та обґрунтовано педагогічні умови, необхідні для ефективного виховання цієї якості в полікультурному середовищі.

Аналізуючи стан сформованості толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі дослідженням доведено, що рівень толерантності має різний ступінь сформованості. Для виявлення стану сформованості толерантності було виокремлено такі критерії: мотиваційно-ціннісний, емоційно-когнітивний, діяльнісно-рефлексивний. Визначення критеріїв уможливило виокремлення рівнів сформованості толерантності молодших школярів.

У ході дослідження було виявлено та обґрунтовано основні педагогічні умови, які сприяють ефективному вихованню толерантності. Серед них: врахування вікових та психологічних особливостей молодших школярів; використання ігрових та інтерактивних методів навчання; формування позитивного емоційного клімату в класі; створення полікультурного освітнього простору; впровадження проєктної діяльності з елементами культурної взаємодії. Дотримання цих умов сприяє створенню сприятливого середовища, яке стимулює позитивні міжкультурні відносини та особистісне зростання учнів.

На основі отриманих результатів запропоновано методичний інструментарій, який забезпечує ефективне формування толерантності в учнів початкових класів. Серед таких методів – використання ігрових і тренінгових методик, організація інтерактивних занять і тематичних дискусій, проведення культурних обмінів і проєктів, спрямованих на глибше розуміння різноманіття культури, звичаїв і традицій. Запропоновані методики створюють умови для особистісного розвитку школярів, заохочують їх до співпраці та взаємозв'язку, зменшують прояви міжособистісних конфліктів.

ВИСНОВКИ

Передумовами для становлення феномену «толерантність» вважаємо погляди Демокрита, Платона, Сократа, Аристотеля, Сенеки та інших, які ототожнюють цю категорію з такими філософськими поняттями, як «терпимість», «терпеливість», «істина», «співдружність» та «дружба», «доброчесність» і «любов».

Щодо християнської філософії, то з самого свого зародження в терпимості вона вбачала страждальну ідею спасіння душі, що протиставляється сучасній відкритій позиції толерантності. Філософи епохи середньовіччя терпимість пов'язують із пошуком істини в релігійних вченнях і шляхами подолання релігійного фанатизму, непорозумінь і ненависті у ставленні до інакодумців. В епоху Відродження послаблення впливу церкви спричинило появу феномену «толерантність», але й у подальшому терпимість продовжувала носити нестійкий характер і ототожнювалася із релігійною толерантністю, яка формувалася у відповідь на заклики мислителів того часу до вищої релігійної терпимості М. Монтеня, Ф. Рабле, Я. Коменського, Ф. Дістервега та ін.

Підґрунтям поняття толерантності стала віротерпимість. Вона започаткувала права і свободи людини, що в сучасному світі стали основою демократичного суспільства. У філософії епохи Просвітництва наскрізною є думка про поєднання абсолютної істини з різноманіттям світоглядних позицій, про існування права сумніватися, а також про здатність толерантного врегулювання суспільних відносин. Цей період також позначений першими спробами привернути увагу до певної значущості позицій кожної з філософських систем.

У Новий час було визнано, що існують питання, в урегулюванні яких ніхто нікому не може стати суддею. Зокрема, це стосується деяких аспектів віросповідання, переконань, світогляду, а також орієнтацій в приватному і суспільному житті. Однак обмеженням можуть виступати лише ті, права, які не повинні бути ущемленими у суспільстві, перш за все, це не стосується,

зафіксованих в Конституції прав, за чим повинна ретельно стежити держава. Із становленням правової держави поняття «толерантність» в науковому обігу набуло більш широкого значення. Термін починають розглядати з позицій різних суспільних наук. Аналіз досліджень дозволяє стверджувати, що соціокультурний, етичний, психологічний і філософський аспекти толерантності вивчені сьогодні набагато ширше, порівняно з педагогічним.

Аналітичний перегляд сучасних позицій і поглядів деяких західних та українських дослідників щодо толерантності свідчить про неоднозначність оцінки, розуміння місця і ролі досліджуваного поняття, хоча в їхніх думках простежується визнання необхідності існування толерантності як засобу та умови збереження стійкості і демократичності суспільства.

Отже, визначаємо поняття «толерантність молодшого школяра» як: «стійку особистісну властивість, що характеризується визнанням права на відмінність і вмінням доброзичливого ставлення до цінностей інших зі збереженням власної гідності; сформованістю вмінь налагоджувати стосунки з іншими людьми шляхом діалогу; передбачає здатність регулювати власні негативні емоційні і поведінкові реакції на незнайоме».

Отже, в дослідженні було розкрито особливості, які впливають на формування якостей толерантності у молодших школярів. З'ясовано, що загальні вікові особливості, психологічні особливості мислення, пам'яті, уваги; специфіка емоційно-вольової сфери, ціннісні орієнтації, комунікативна компетенція і мотиви спілкування безпосередньо пов'язані з вихованням толерантності молодшого школяра. Для виховання толерантних відносин у полікультурному класі вчитель повинен враховувати низку психолого-педагогічних особливостей молодших школярів. Зокрема, це активний розвиток інтелекту дітей, зміна співвідношення процесів збудження і гальмування в нервовій системі, що сприяє формуванню самоконтролю та свідомій регуляції поведінки. Важливо також розвивати в учнів навички рефлексії, що допомагає їм оцінювати власні думки, слова і вчинки. В цей період активно формується світогляд і характер дитини.

Учні початкових класів схильні до копіювання моделей поведінки та мислення, що сприяє їхньому освоєнню регіональної культури. Водночас вони прагнуть бути першими, потребують визнання від дорослих і цінують соціально схвалювані дії. Їм властиві ентузіазм і дух суперництва, вони хочуть дотримуватись правил і дуже чутливо реагують на похвалу. Дружба для них має велике значення, а невдачі переживаються болісно. В ігровій діяльності вони знаходять більше задоволення, ніж у навчанні. Важливо також враховувати статеві відмінності в розвитку нервової системи та її нестійкість, що може спричиняти емоційну неврівноваженість.

Педагогічні умови виховання толерантності учнів молодшого шкільного віку в полікультурному середовищі є комплексною системою, яка спрямована на формування в учнів ціннісного ставлення до культурного різноманіття та розвиток навичок міжкультурної взаємодії. Кожна з умов має свою важливу роль у забезпеченні ефективності цього процесу:

Врахування вікових та психологічних особливостей молодших школярів є основою для успішної реалізації педагогічних завдань. Дитяча здатність до наслідування, емоційність та формування світогляду вимагають особливої уваги вчителя у виборі методів роботи, які сприяють вихованню толерантності.

Використання ігрових та інтерактивних методів навчання дозволяє створювати ситуацію, де вчаться взаємодіяти, співпрацювати та вирішувати конфлікти мирним шляхом. Ігри та інтерактивні завдання роблять процес навчання цікавим і доступним для дітей, що особливо важливо на етапі початкової школи.

Формування позитивного емоційного клімату в класі є необхідною умовою для розвитку довіри між учнями, підвищення самооцінки та відчуття безпеки, що сприяє відкритості до сприйняття культурних відмінностей.

Створення полікультурного освітнього простору дає можливість дітям взаємодіяти з представниками різних культур, збагачувати свої знання та формувати позитивне ставлення до культурного розмаїття через навчальні

матеріали, заходи та спільні проекти.

Впровадження проєктної діяльності з елементами культурної взаємодії стимулює розвиток творчих та комунікативних здібностей учнів, сприяє вихованню в них толерантності через спільну діяльність та обмін знаннями про інші культури.

Таким чином, виховання толерантності в полікультурному середовищі потребує системного підходу, де кожен елемент освітнього процесу покращує формування у дітей здатності до спільної поведінки, відкритості та гармонійної співпраці з представниками різних культур. Це не тільки важлива складова їх особистісного розвитку, але й необхідна умова для успішної інтеграції в сучасне глобалізоване суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агадуллін Р. Р. Полікультурна освіта: методолого-теоретичний аспект. *Педагогіка і психологія*. 2004. №3. С. 18-29.
2. Акунева А. Б., Бакуліна Н.В. Словник толерантності. *Початкова школа*. 2005. № 11 С. 47-49.
3. Антипова Е. Полікультура і толерантність в системі освіти. *Психолог*. 2003. Травень 18-19. С. 2-6.
4. Архітектоніка світу й людини в умовах глобалізації. Ймовірні наслідки. *Історія. Філософія. Релігієзнавство : науковий журнал*. 2009. № 3. С.6-12.
5. Атрощенко Т. О. Розвиток культури міжнаціонального спілкування майбутнього вчителя початкових класів: автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» Київ, 2005. 22 с.
6. Безкоровайна О. В. З педагогікою толерантності в третє тисячоліття. *Педагогіка толерантності*. 2003. № 3 (25) С. 4-11.
7. Береговой Я. А. Актуальні проблеми впровадження толерантності в суспільно-державну і міжнародну практику. *Педагогіка толерантності*. 2006. №4. С. 47-59.
8. Бернадська Л. В. Виховання толерантності в учнів 5-7 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання”. К., 2009. 20 с.
9. Бех І. Д. Виховання особистості. Кн. Друга «Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади». К. : Либідь, 2003. 278 с.
10. Бех І. Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості. *Початкова школа*. 2001. № 12. С. 32-35.
11. Бистрицький Є. Конфлікт культур і філософія толерантності. К., 2002 – URL: www.oim.ru/2001-2002
12. Білоус Т. М. Виховання толерантності у студентів вищих навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови: Автореф. дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». К., 2004. 18 с.

13. Бойченко В. Проблеми полікультурного виховання особистості; теоретичний аспект: *Зб. наукових праць: Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Вип. 5, Кн. 1. Київ–Житомир, 2003. С.138-144.
14. Болгаріна В. С., Лощенова І. Ф. Культура і полікультурна освіта. *Шлях освіти*. 2002. №1. С. 2-6.
15. Борисов В. В. Еволюційний сенс толерантності в полікультурному вихованні : теоретико – інформаційний підхід. *Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць*. Випуск XXXIII. /За загальною ред. В.І.Сипченка Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2006. С. 3-8.
16. Ващенко Г. Г. Праці з педагогіки та психології. Зібр. тв. у 4 т. К. : «Школяр»-«Фада» ЛТД, 2000. Т. 4. 416 с.
17. Вишневська Л. О. Роль і місце конфлікту у формуванні толерантності. *Педагогіка толерантності*. 2004. № 4. С. 16-19.
18. Волик Л. В. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до полікультурного виховання учнів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». К., 2005. 20 с.
19. Волошина О. Проблема формування толерантності у сучасних педагогічних дослідженнях *Рідна школа*. № 3. 2007. С. 4–6.
20. Гончаренко Л. А., Кузьменко В. В. Виховання толерантності – запорука діалогу культур. *Педагогіка толерантності*. 2004. № 4. С. 11-14.
21. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища : монографія. К. : ПАРАПАН, 2005. 228 с.
22. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: автореф. дис на здобуття д-ра філософ. наук : спец. «09.00.10» Філософія освіти. К., 2018. 32 с.
23. Гуменюк О. В. Психологія Я-концепції: Монографія. Тернопіль: Екон. думка, 2002. С. 45-48.

24. Гуренко О. І. Формування етнокультурної компетентності студентів педагогічного університету в умовах поліетнічного середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Харків, 2005. 20 с.

25. Гурова Т. Ю. Розробка поняття «толерантність», в зарубіжній літературі. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. Зб. статей* : Вип. 29. Ялта : РВВ КГУ, 2011. Ч. 2. С. 168-171.

26. Гурова Т. Ю. Виховання толерантності молодших школярів як цілеспрямований педагогічний процес. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. зб. наук. пр.: / редкол.: Т. І.Сущенко та ін. Запоріжжя, 2011. Вип. 13 (66). С. 227-233.*

27. Гурова Т. Ю. Зміст і значення виховання толерантності молодших школярів в умовах полікультурного освітнього простору. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Зб.наукових праць* : Вип. 14 (67). Запоріжжя, 2011. Ч. 2. С. 271-276.

28. Декларація принципів толерантності. *Педагогіка толерантності*. 1999. № 3/4. С. 175-180.

29. Державна Національна доктрина розвитку освіти: затв. Указом Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347. *Освіта*. 2002. № 26. С. 2-4.

30. Державна національна програма „Освіта. Україна ХХІ століття” : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 3 груд. 1993 № 896. *Освіта*. 1993. № 44-46. С. 2.

31. Державний стандарт початкової освіти. Постанова Каб. Міністрів України від 21 лютого. 2018 р. №87 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#n12>

32. Дубінка М. М. Педагогічні умови формування майстерності майбутнього вчителя: Метод. реком. до спецсемінару. Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. Кафедра педагогіки. Кіровоград: РВВ КПДУ ім. В.Винниченка, 2014. 204 с.

33. Євтух М. Б Сучасні тенденції професійної підготовки вчителя.

Педагогічна газета. 2002. №8-9. С. 7.

34. Завірюха Л. А. Оволодіння засадами толерантності у студентському середовищі. *Педагогіка толерантності*. 2003. №1. С. 76-86.

35. Закон України «Про освіту». – К. : Генеза, 1996. – 36 с.

36. Заслуженюк В. С., Присакар В. В. Формування в школярів культури міжнаціонального спілкування. *Педагогіка і психологія*. 2009. №2. С. 22-28.

37. Зязюн І. А. Філософські проблеми гуманізації і гуманітаризації освіти. *Педагогіка толерантності*. 2000. №3. С. 58-61.

38. Іванов В. Н. Міжнаціональна напруженість у національному аспекті. *Соціологічні дослідження*. 2013. № 7. С. 58-66.

39. Койкова Е. І. Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Луганськ, 2008. 20 с.

40. Компанієць В. О. Толерантність як соціально-педагогічне явище в соціокультурном контексті. *Зб. наукових праць Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Вип.5, Кн.1. Київ-Житомир, 2003. С. 82-88.

41. Мармуров В. В., Давидов П. Г. Національні ідеї та традиції в освітній політиці вищої школи в Україні. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія : Педагогіка, психологія і соціологія*. Донецьк ДВНЗ "ДонНТУ", 2008. С. 52-56.

42. Матієнко О. С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». К., 2006. 19 с.

43. Мацура К. Послання Генерального директора ЮНЕСКО з нагоди Міжнародного Дня Толерантності 16 листопада 2004 р. *Педагогіка толерантності*. 2004. № 4 (30). С. 7.

44. Національна доктрина розвитку освіти : затв. Указом Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 342. *Освіта*. 2002. 24 квіт. 1 трав. (№26). С. 2-4.

45. Олійник Н., Білик Т., Басюк А. Формування толерантності у молодших школярів. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 6(11). URL: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-6\(11\)-299-308](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-6(11)-299-308)
46. Опанасенко Н. І. Виховний ідеал у творчій спадщині українських діячів «Просвіти» кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки». К., 2002. 19 с.
47. Політологічний енциклопедичний словник. К.: Генеза, 2004. 736 с.
48. Пен Т., Су С. Серце віддаю дітям – погляд В. Сухомлинського на вчителів та його сучасне значення. *Інноватика у вихованні*. 2023. № 18. С. 239-246. URL: <https://doi.org/10.35619/iiu.v1i18.581>
49. Присакар В. В. Виховання міжетнічної толерантності у структурі морально-духовного розвитку особистості школяра. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : Зб. наук. праць*. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. Вип. 6. Кн. 1. С. 138-145.
50. Програми навчальні для 1-4 класів. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-1-4-klasiv>
51. Редькіна Л. І Етнопедагогічні традиції виховання підростаючого покоління: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.01. К., 2006. 40 с.
52. Рикер П. Толерантність, нетолерантність, неприйнятне. *Навколо політики*. К. : “Д.Л.”, 1995. С. 313-332.
53. Руденко Ю. Патріотичне виховання учнівської молоді. *Освіта*, 22-29 серпня, 2001. С. 115.
54. Русова С. Українська національна школа. *Україна*. 1991. № 5. С. 44.
55. Сковорода Г. С. Педагогічні ідеї. К. : Вища школа, 1992. 67 с.
56. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. К. : ІЗМН, 1999. 232 с.
57. Сухомлинська О. В. Етнопедагогіка – засіб полікультурного виховання, або як інтегрувати національну концепцію розвитку школи в

загальноєвропейський контекст. *Відродження*. 1995. № 7. С. 5-6.

58. Тодорцева Ю.В. Формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». Одеса, 2004. 23 с.

59. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2т. К.: Рад.шк., 1983.

60. Філіпчук Г. Г. Українська етнокультура в змісті національної загальної та педагогічної освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти»; 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». К., 1996. 469 с.

61. Ханстантинов В. О. Розвиток ідей терпимості-толерантності в добу середньовіччя. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2 (41). С. 180-188.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для педагогів початкових класів

Мета: З'ясувати ставлення педагогів до виховання толерантності у молодших школярів.

1. Розкрийте зміст поняття «толерантність».
2. Перерахуйте якості толерантності які Ви знаєте?
3. Чи можливо сформувати толерантність у вихованців?
4. Який вік Ви вважаєте сенситивним для виховання толерантності?
5. Чи актуально сьогодні виховувати толерантність у школярів?
6. Яким чином, на вашу думку, можна виховувати толерантність?
7. Чи ставите Ви за мету формувати толерантність ваших вихованців?
8. Чи потрібно, на Ваш погляд, залучати учнів до вивчення культурних особливостей різних народів, з якими вони співмешкають?
9. Як Ви вважаєте чи знадобиться учню досвід позитивного ставлення до існування відмінного у світі?
10. Чи залучаєте Ви учнів до вивчення культури і звичаїв народів, що їх оточують?
11. Назвіть засоби виховання толерантності які Ви знаєте і використовуєте на практиці?
12. Назвіть методи виховання толерантності.
13. Назвіть труднощі, які можуть заважати вихованню толерантності у дитини?
14. Які заходи із виховання дружби і терплячості Ви проводите?

Анкета для батьків

1. Що для Вас означає поняття «толерантність»?
2. Назвіть ознаки толерантної людини?
3. Наскільки терпимо Ви ставитесь до власної дитини?
4. Чи вчите Ви Вашу дитину доброзичливості, привітності і поважного ставлення до людей?
5. Чи існує сьогодні необхідність виховувати толерантність?
6. З якого віку необхідно виховувати толерантність?
7. Яким чином, на Вашу думку, можна виховувати толерантність?
8. Чи вважаєте Ви важливим підтримку традицій Вашого народу у родині?
9. Які традиції, звичаї, свята Ви підтримуєте у власній родині?
10. Чи допоможе толерантність легко адаптуватися Вашій дитині у суспільстві?
11. Чи розповідаєте Ви дитині про існування відмінностей у суспільстві?
12. Ви будете заперечувати дружбу Вашої дитини із дітьми іншої національної, етнічної або релігійної приналежності.
13. Чи здатен вчитель виховати толерантність у Вашої дитини?
14. Якими якостями має володіти вчитель для виховання толерантності у Вашої дитини?

Завдання «Заверши речення».

Друзе! Уважно прочитай речення і доповни їх власною думкою.

1. Країна, в якій я живу називається _____.
2. Я вважаю, що працювати в команді _____.
Необхідно для досягнення спільної мети. Можна якщо всі працюють. Можна самотійно виконувати частину завдання команди. Мені завжди надають складне завдання. *(Підкресли відповідь)*.
3. Якщо людина з іншою національністю прийде до мене в клас, то я _____.
4. Під час обговорення плану спільного завдання з моїми однокласниками. Буду надавати ідеї. Я підтримаю гарні ідеї. Буду ображений, якщо мою точку зору не підтримають. Мені все рівно. *(Підкресли відповідь)*.
5. Якщо мене запросили на національне свято, якого я не знаю, то я _____.
6. За національністю я _____.
7. Коли люди сумують вони звичайно _____.
8. Окрім людей моєї національності в Мелітополі мешкають _____.
9. Коли мій друг засмучений я _____.
10. На концерті в школі ти чуєш пісню іншою мовою... Мені цікаво. Я байдужий. Я слухаю, але рідні пісні слухати краще. Я сміюсь. *(Підкресли відповідь)*.
11. Якщо мій друг правий, а в мене інша точка зору, то я _____. Визнаю це безперечно. Визнаю частково, але йому не скажу. Нізащо не визнаю цього. Припиню розмову з ним. *(Підкресли відповідь)*.

12. Коли я серджусь на друзів, я звичайно кажу такі слова _____
_____.
13. Якщо мій однокласник неправий, то я _____
_____.
14. Казки народів світу для мене _____
_____.
15. Якщо мій сусід за партою іншої національності, то я _____
_____.
16. Якщо мій друг розповідає про його враження, то я _____
_____. Буду слухати уважно та ставити запитання. Буду слухати. Мені це не цікаво. Скажу йому, що мені це не цікаво. *(Підкресли відповідь)*.
17. Для дружби людям потрібні наступні якості: _____
_____.
18. Толерантна людина здатна бути терпимою до відмінностей інших, а також _____.
19. Вести себе толерантно означає _____
_____.
20. Я б дружив з тими дітьми, хто _____
_____.
21. В моєї родини є такі свята і традиції _____

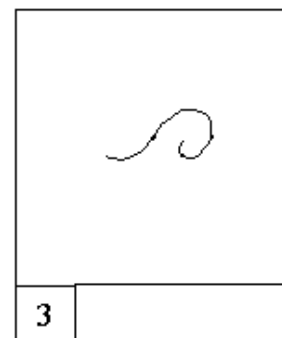
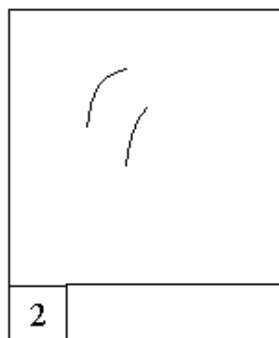
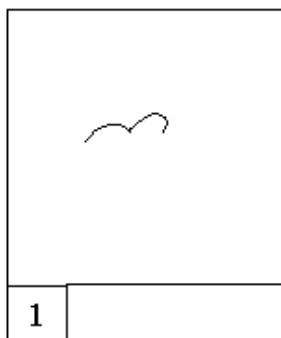
_____.
22. Я толерантний до оточуючих, якщо я _____
_____.
23. Якщо до класу прийшов новачок з іншою національністю, то я ...
Підійду до нього першим, щоб познайомитися. Не буду підходити до нього. Налаштую інших дітей, щоб не підходили до нього, бо він інший. Буду спілкуватись з ним, якщо мої друзі теж будуть з ним спілкуватись. *(Підкресли відповідь)*

24. Я б нізачо не дружив з тими, хто _____.

25. Для того, щоб налагоджувати стосунки з людьми потрібно _____.

26. У мене часто виникають нові ідеї, коли я _____.

27. Домалюй подарунки друзові. Надай їм назву.

28. Я вважаю, що використовувати погані слова, щоб доказати свою думку _____.

29. Я вважаю, що спілкування з дітьми іншої національності _____.

30. Коли я ображаюсь на друзів, я звичайно _____.

Приклад завдання

Уважно прочитайте слова в кульках. Поєднайте їх з центральною кулькою, якщо вони описують толерантну людину.

